

Το Προλεταριάτο κι η Μεσαία Τάξη στον Μαρξ: Η Εγγελιανή Χορογραφία κι η Καπιταλιστική Διαλεκτική

[2008-2012](#)

Το ζήτημα της μεσαίας τάξης είναι ένα ζήτημα άρρηκτα συνδεδεμένο με την ιστορία του μαρξισμού. Το 1892, ο Καρλ Κάουτσκι έγραψε την μπροσούρα *The Class Struggle*, έναν εκτενή σχολιασμό του προγράμματος της Ερφούρτης -πρόγραμμα σχεδιασμένο απ' τον Κάουτσκι, τον Μπέμπελ και τον Μπέρνσταϊν- που υιοθέτησε η γερμανική σοσιαλδημοκρατία το προηγούμενο έτος. Η μπροσούρα αυτή, γραμμένη από έναν απ' τους ηγέτες της σοσιαλδημοκρατίας και θεωρητική αυθεντία της εποχής, αποτέλεσε μαζί με το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος* και το *Αντι-Ντίρινγκ* το κεντρικό δόγμα για την πολιτική σκέψη και δράση του «επιστημονικού σοσιαλισμού» – μέχρι τη Ρώσικη Επανάσταση και τη σταδιακή άνοδο του Λένιν στον ρόλο της νέας αυθεντίας. Σύμφωνα με τον Przeworski, «[τ]ο 1848 [έτος συγγραφής του *Μανιφέστου*] το πρόβλημα ήταν η οργάνωση του αναδύμενου προλεταριάτου σε τάξη, ο διαχωρισμός του απ' τις λαϊκές μάζες, ο εμποτισμός του με τη συνείδηση της θέσης του και της αποστολής του, και η οργάνωσή του σε κόμμα. Αντιθέτως, το 1890 [έτος συγγραφής του προγράμματος της Ερφούρτης] το προλεταριάτο, πράγματι, φαινόταν ήδη οργανωμένο ως τάξη. Οι εργάτες ήταν μαχητικοί· ήταν οργανωμένοι σε κόμματα, συνδικάτα, συνεργατικές, λέσχες κι ενώσεις. Ψήφιζαν στις εκλογές, συμμετείχαν σ' απεργίες, κατέβαιναν σε διαδηλώσεις» (Adam Przeworski, *Capitalism and Social Democracy*, εκδόσεις Cambridge University Press, 1985, σελ. 54). Το όραμα του *Μανιφέστου* για την οργάνωση του προλεταριάτου σε τάξη φαινόταν να είχε εκπληρωθεί. Τι γινόταν όμως με την πώλωση της κοινωνίας σε δύο τάξεις, απ' τη μια πλευρά το προλεταριάτο, απ' την άλλη οι καπιταλιστές;

Ο Κάουτσκι, σ' ένα άρθρο του τρία χρόνια πριν τη συγγραφή του *The Class Struggle*, προσπάθησε να διακρίνει μεταξύ των εννοιών του προλεταριάτου και του λαού και, παρότι θεωρούσε ότι σταδιακά το σύνολο του λαού θα προλεταριοποιηθεί, παραδέχτηκε ότι εκείνη την περίοδο το προλεταριάτο δεν αποτελούσε την πλειοψηφία του πληθυσμού σε καμία χώρα. Στη μετέπειτα μπροσούρα του, ισχυρίζεται ότι «[σ]ε όλες τις πολιτισμένες χώρες, οι προλετάριοι αποτελούν σήμερα την μεγαλύτερη τάξη» (Καρλ Κάουτσκι, *The Class Struggle*, κεφάλαιο «II. The Proletariat», ενότητα «1. From Apprentice to Proletarian»). Για να ορίσει όμως το προλεταριάτο, κινείται διαρκώς μεταξύ δύο διαφορετικών ορισμών, ενός στενότερου κι ενός ευρύτερου: αφενός, προλετάριοι είναι οι χειρωνακτές μισθωτοί στις βιομηχανίες, αφετέρου, προλετάριοι είναι το σύνολο όσων δεν κατέχουν μέσα παραγωγής κι αναγκάζονται να πουλήσουν την εργασιακή τους δύναμη για να ζήσουν. Τελικά, επανέρχεται στην φόρμουλα ότι το σύνολο του λαού θα προλεταριοποιηθεί, λέγοντας ότι «[ο] μικρέμπορος εμπορεύεται όλο και χειρότερα και φτηνότερα αγαθά· η ζωή του γίνεται όλο και πιο επισφαλής, όλο και περισσότερο προλεταριακή» (ό.π., κεφάλαιο «II. The Proletariat», ενότητα «6. The Increase of the Proletariat. Mercantile and Educated Proletariat») ενώ «[η] κατάσταση των μορφωμένων εργατών επιδεινώνεται ορατά· οι άνθρωποι μέχρι πρότινος μιλούσαν για την “αριστοκρατία της διάνοησης”, σήμερα μιλάμε για το “λόγιο” ή “μορφωμένο” προλεταριάτο» (ό.π.), καταλήγοντας ότι

«[π]λησιάζει ο καιρός που ο όγκος αυτών των [μορφωμένων] προλετάρων θα μπορεί να διακριθεί απ' τους υπόλοιπους μόνο απ' τις φιλοδοξίες τους. Οι περισσότεροι απ' αυτούς ακόμη φαντάζονται ότι αποτελούν κάτι ανώτερο απ' τους προλετάρους. Φαντάζονται ότι ανήκουν στην αστική τάξη, ακριβώς όπως ο υπηρέτης ταυτίζει τον εαυτό του με τη τάξη του αφέντη του» (ό.π.). Τελικά, καταλήγει ότι «[σ]τις χώρες όπου επικρατεί το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής, οι μάζες του λαού υποβιβάζονται στην κατάσταση των προλετάρων· δηλαδή, στην κατάσταση των εργατών που δεν κατέχουν τα όργανα της παραγωγής τους και συνεπώς δεν μπορούν να παράξουν τίποτα από μόνοι τους και, συνεπώς, αναγκάζονται να πωλήσουν το μόνο εμπόρευμα που κατέχουν – την εργασιακή τους δύναμη. Σ' αυτή τη τάξη ανήκουν, επίσης, η πλειοψηφία των εργατών, των μικροπαραγωγών και των εμπόρων· η μικροϊδιοκτησία που ακόμη κατέχουν σήμερα δεν είναι παρά ένα λεπτό πέπλο, καλά υπολογισμένο, ώστε μάλλον ν' αποκρύπτει την εξάρτηση και την εκμετάλλευση που υφίστανται παρά την αποτρέπει» (ό.π., κεφάλαιο «III. The Capitalist Class», ενότητα «1. Commerce and Credit»). Τελικά, για τη σοσιαλδημοκρατία προλετάριοι δεν ήταν εκείνοι που παράγουν υπεραξία για το κεφάλαιο, αλλά όσοι διάγουν έναν «προλεταριακό βίο», και το γεγονός πως δεν ταυτίζονται με το προλεταριάτο έχει απλώς να κάνει με «ψευδείς φιλοδοξίες».

Ο Κάουτσκι γνώριζε καλά την μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας. Άλλωστε, ήταν εκείνος που επιμελήθηκε την έκδοση του τέταρτου τόμου του *Κεφαλαίου*, τις *Θεωρίες για την Υπεραξία* το 1905. Γνώριζε όμως πολύ καλά και το έργο του νεαρού Μαρξ – ή, τουλάχιστον, όσα κομμάτια αυτού είχαν δημοσιευτεί απ' τον ίδιο τον Μαρξ. Γνώριζε ότι:

Μόνο στο όνομα των γενικών δικαιωμάτων της κοινωνίας μια επί μέρους τάξη μπορεί να διεκδικήσει τη γενική κυριαρχία. Για να μπορέσει να καταλάβει μ' έφοδο τη θέση αυτή του ελευθερωτή, και από εκεί να καταφέρει να εκμεταλλευτεί πολιτικά όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνίας προς όφελος της δικής της, η επαναστατική δραστηριότητα και το αίσθημα της διανοητικής της αξίας δεν αρκούν. Για να εναρμονιστούν η επανάσταση ενός λαού και η χειραφέτηση μιας επί μέρους τάξης της κοινωνίας, για να μπορέσει ένα απ' τα κοινωνικά της σύνολα να περάσει για το σύνολο της κοινωνίας, πρέπει, αντίθετα, όλα τα ελαττώματα της κοινωνίας να συγκεντρώνονται σε μια άλλη τάξη, πρέπει ένα συγκεκριμένο στρώμα να είναι υποκείμενο γενικού σκανδάλου, η ενσάρκωση του γενικού φραγμού, πρέπει μια ιδιαίτερη κοινωνική σφαίρα να προσωποποιεί το διαβόητο έγκλημα ολόκληρης της κοινωνίας, έτσι ώστε απελευθέρωση απ' τη σφαίρα αυτή να φαίνεται και σαν αυτοαπελευθέρωση απ' τις αλυσίδες. Για να μπορέσει μια κοινωνική σφαίρα να γίνει η κατεξοχήν απελευθερωτική σφαίρα πρέπει, αντίστροφα, μια άλλη σφαίρα να είναι εκείνη που υποδουλώνει. (Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, εκδόσεις Παπαζήση, 1978, σελ. 27-28)

Η δικτατορία του προλεταριάτου, είτε αυτή έπρεπε να έρθει δια της κοινοβουλευτικής οδού (π.χ. Κάουτσκι) είτε δια της βίας (π.χ. Λένιν), έπρεπε να παρουσιαστεί ως το γενικό συμφέρον της κοινωνίας, και όλες οι μη-καπιταλιστικές τάξεις, καθώς και κομμάτια των κατώτερων στρωμάτων της καπιταλιστικής τάξης, έπρεπε να συστρατευτούν με το προλεταριάτο στον αγώνα του ενάντια στην καπιταλιστική τάξη ώστε το προλεταριάτο να οικοδομήσει μια κοινωνία κατ' εικόνα και καθ' ομοίωσίν του. Υπάρχει ευκολότερο τρόπος γι' αυτή τη συστράτευση απ' το να μπορέσεις να πείσεις τις μη-προλεταριακές τάξεις ότι αποτελούν κομμάτι του προλεταριάτου; Η συμπερίληψη αυτή δεν αποτελεί απόρροια της θεωρητικής ανάλυσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, αλλά μια τακτική πολιτική επιλογή διάφορων «πρωτοποριών» που προσπαθούν να οικοδομήσουν μια «επαναστατική πλειοψηφία» ώστε να τη θέσουν σε κίνηση. Τουλάχιστον, οι παραδοσιακοί αυτοί πολιτικοί ηγέτες, παρότι προσπαθήσαν να διευρύνουν την προλεταριακή βάση, το έκαναν προσπαθώντας να διευρύνουν την έννοια του προλεταριάτου πέρα απ' αυτή των παραγωγικών εργατών. Οι πιο σύγχρονες θεωρητικές αιτιολογήσεις τέτοιων προσπαθειών (π.χ. η «αναπαραγωγική εργασία» της Φεντερίτσι κι ο «θάνατος του νόμου της αξίας» του Νέγκρι) επιτίθενται στην ίδια την έννοια της παραγωγικής εργασίας, προσπαθώντας να τη διευρύνουν έτσι ώστε να συμπεριλάβει την πλειοψηφία του πληθυσμού μετατρέποντας κάθε εργασία σε εργασία παραγωγής αξίας, επιδιώκοντας να στριμώξουν τον πυρήνα της μαρξικής κριτικής της πολιτικής οικονομίας στις δικές τους πολιτικές επιδιώξεις.

Όλα αυτά δεν αποτελούν παρά εύκολες λύσεις: αφού το παραδοσιακό εργατικό κίνημα στη Δύση εξαφανίστηκε, ας βαφτίσουμε (σχεδόν) τους πάντες εργάτες σε μια νέα κολυπήθρα του Σιλβάμ ώστε να βρουν το επαναστατικό φως τους, κι έτσι κάθε κίνημα θα υπονομεύει τον πυρήνα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, την παραγωγή (υπερ)αξίας. Σίγουρα, μπορεί να μην είναι μόνο οι προλετάριοι εκείνοι που δεινοπαθούν στον καπιταλισμό και, σίγουρα, ο επαναστατικός μετασχηματισμός της κοινωνίας δεν μπορεί να σημαίνει μόνο την κατάργηση της απόσπασης υπεραξίας αλλά πρέπει να συμπεριλαμβάνει τον μετασχηματισμό του συνόλου των κοινωνικών σχέσεων. Όμως, χωρίς την κατάργηση της ειδικά κεφαλαιακής σχέσης εκμετάλλευσης, η υπέρβαση του καπιταλισμού είναι ανέφικτη. Θα θέλαμε να θυμήσουμε τα λόγια του Τρόντι:

Δεν φέραμε μαζί μας στα εργοστάσια την Καταστάση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία του 1844, φέραμε την πάλη των εργατών ενάντια στην εργασία των *Grundrisse*. Δεν κινητοποιηθήκαμε από μια ηθική αγανάκτηση ενάντια στην εργοστασιακή

εκμετάλλευση, μα απ' τον πολιτικό μας θαυμασμό προς τις πρακτικές ανυπακοής που εφήυραν οι εργάτες. Πρέπει ν' αναγνωριστεί στον εργατισμό μας ότι δεν έπεσε στην παγίδα του τριτοκοσμισμού, της αντιπαράθεσης υπαίθρου-πόλης, στις μακρές πορείες των αγροτών.

[...]

Όσοι από εμάς ζήσαμε τους αγώνες των εργοστασιακών εργατών στις αρχές της δεκαετίας του 1960, είδαμε τις φοιτητικές διαδηλώσεις με μια συμπονετική αποστασιοποίηση. Δεν είχαμε προβλέψει μια σύγκρουση γενεών, παρότι στα εργοστάσια είχαμε συναντήσει το νέο στρώμα εργατών -ειδικά των νεαρών μεταναστών απ' τον Νότο- που ήταν δραστήριο και δημιουργικό, πάντα στην πρώτη γραμμή (σίγουρα συγκριτικά με τους μεγαλύτερους σε ηλικία εργάτες που ήταν εξουθενωμένοι απ' τις παλιότερες ήττες). Όμως, στα εργοστάσια, ο δεσμός μεταξύ πατεράδων και γιων ακόμη κρατούσε· ήταν στις μεσαίες τάξεις που είχε καταστραφεί. Αυτό υπήρξε ένα ενδιαφέρον φαινόμενο, όχι όμως επαρκές για μια μεταβολή στη δομική ισορροπία δυνάμεων μεταξύ των τάξεων. Τον Μάρτιο του 1968 βρεθήκαμε στη Βάλε Τζούλια μαζί με τους φοιτητές ενάντια στην αστυνομία – όχι όπως ο Παζολίνι. Όμως, την ίδια στιγμή, γνωρίζαμε ότι πρόκειται για μια μάχη πίσω απ' τις γραμμές του εχθρού, μια μάχη για τον καθορισμό του ποιος θα ήταν επικεφαλής του εκσυγχρονισμού. Η παλιά άρχουσα τάξη, η γενιά της πολεμικής περιόδου, είχε εξαντληθεί. Μια νέα ελίτ μαχόταν να βγει στην επιφάνεια· μια νέα άρχουσα τάξη για τον παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό που κείτεται στο μέλλον. Ο Ψυχρός Πόλεμος αποτελούσε εδώ και πολύ καιρό ένα εμπόδιο· η κρίση της πολιτικής, των κομμάτων και «του κοινού» [*the public*] караδοκούσε. Το δηλητήριο της «αντιπολιτικής» εισήχθη για πρώτη φορά στις φλέβες της κοινωνίας απ' τα κινήματα του 1968. Η ωρίμανση της κοινωνίας των πολιτών κι η κατάκτηση νέων δικαιωμάτων μετασημάτισε τη συλλογική συνείδηση. Όμως, πρώτα και κύρια, οι μετασηματισμοί αυτοί υπήρξαν ευεργετικοί για τον ιταλικό καπιταλισμό και την επιδίωξή του να εκσυγχρονιστεί. Η επανιδιωτικοποίηση του συνολικού συστήματος των κοινωνικών σχέσεων ξεκίνησε απ' αυτή την περίοδο, και δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί.

Η αξιολογούμενη νεολαία του 1968 δεν κατάλαβε -ούτε κι εμείς, παρότι θα τη συλλαμβάναμε αρκετά σύντομα- αυτή την αλήθεια: η συντριβή της εξουσίας [*authority*] δεν σήμαινε αυτόματα την απελευθέρωση της ανθρώπινης ποικιλομορφίας· θα μπορούσε να σημαίνει, και πράγματι αυτό συνέβη, ελευθερία ειδικά για τα ζώδια πνεύματα του καπιταλισμού, τα οποία περπατούσαν βαριά κι ανήσυχια μέσα στο σιδηρούν κλουβί του κοινωνικού συμβολαίου που το σύστημα είχε δει ως μια αναπόφευκτη γιατρεία για τα χρόνια των επαναστάσεων, κρίσεων και πολέμου. Το έτος 1968 υπήρξε ένα κλασσικό παράδειγμα της ετερογένεσης των σκοπών. Το σύνθημα «είναι μόνο η αρχή» μπορούσε να υπάρξει επιτυχές μόνο για ένα πολύ σύντομο χρονικό διάστημα, έχοντας ως υπόβαθρο μια έκρηξη σ' όλο τον δυτικό κόσμο η οποία αποτελούσε τη δύναμη του κινήματος. Το σύνθημα «ο αγώνας συνεχίζεται» αποτελούσε ήδη μια αναγνώριση της ήττας. (Μάριο Τρόντι, «Our Operaismo», *New Left Review* 73, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2012, σελ. 126 & 134)

Χρειάζεται να πάρουμε στα σοβαρά τη μεσαία τάξη και τα κινήματά της. Όχι για να βρούμε σ' αυτή ένα νέο επαναστατικό υποκείμενο με μια νέα ιστορική αποστολή, αλλά για να μπορέσουμε να δούμε αν διάφοροι απ' τους υπαρκτούς αγώνες του σήμερα, έτσι όπως πραγματικά υπάρχουν κι όχι προβάλλοντας πάνω τους τις δικές μας προσδοκίες, ασκούν μια έμπρακτη κριτική στις καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις ή αν στοχεύουν στη διαιώνισή τους, έστω και με μια αλλαγμένη και πιο «ανθρώπινη» μορφή. Αυτή η εκτίμηση δεν μπορεί να γίνει αφήνοντας στην άκρη την μαρξική κριτική της πολιτικής οικονομίας. Σίγουρα, το παρακάτω άρθρο του Nicolaus δεν προσφέρει μια θεωρία για τη μεσαία τάξη, η «τάξη του πλεονάσματος» στην οποία αναφέρεται είναι πολύ ευρύτερη απ' αυτή και στην πραγματικότητα περιλαμβάνει εντός της ταξικές θέσεις που βρίσκονται σ' άμεση σύγκρουση συμφερόντων μεταξύ τους. Θέτει όμως τη βάση για το πως θα πρέπει να κινηθούμε για να λύσουμε το παζλ της μεσαίας τάξης μέσα απ' την κριτική της πολιτικής οικονομίας.

Το παρακάτω άρθρο του Martin Nicolaus με τίτλο «Proletariat and Middle Class in Marx: Hegelian Choreography and the Capitalist Dialectic» δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Studies on the Left*, vol. 7, no. 1 το 1967.

Η ιστορική σκόνη δεν έχει ακόμα ανακαθίσει, όμως επί του παρόντος φαίνεται καθαρά ότι είναι απολύτως πιθανή η ύπαρξη ενός προλεταριάτου το οποίο δεν ασπάζεται τον μαρξισμό. Τότε, γιατί όχι κι η ύπαρξη ενός μαρξισμού χωρίς προλεταριάτο; Ο Oscar Berland, στο προσεγμένο του άρθρο «Radical Chains: The Marxian Concept of Proletarian Mission» (*Studies on the Left*, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1966), ισχυρίζεται ότι μια τέτοια ιδέα δεν είναι μόνο πιθανή μα και αναγκαία. Ο Ronald Aronson, στην απάντησή του στον Berland, συμφωνεί ότι το προλεταριάτο έχει χάσει την επαναστατική του δυνατότητα, μα επιβεβαιώνει κατηγορηματικά ότι το να εγκαταλείψουμε την έννοια της προλεταριακής αποστολής σημαίνει να εγκαταλείψουμε τον ίδιο τον Μαρξ. Το παρόν άρθρο γενικά υποστηρίζει τον Berland, θέτει όμως τον ισχυρισμό του με σαφέστερους όρους. Ταυτοχρόνως, κι αυτός είναι ο κύριος σκοπός του, προσπαθεί να δείξει ότι η ώριμη οικονομική θεωρία του Μαρξ (τον πυρήνα της οποίας ο Berland απορρίπτει ως «γελοίο») δεν επικεντρώθηκε με κανέναν τρόπο γύρω απ' την

έννοια μιας «αποστολής», προλεταριακής ή άλλης, και ότι η διατύπωση των νόμων της καπιταλιστικής ανάπτυξης απ' τον Μαρξ -ανεπιτυχώς, για τον προλεταριακό σκοπό- μπορεί ν' αποδειχτεί ότι υπήρξε καταθλιπτικά ακριβής και ρεαλιστική. Φέρνοντας στο φως μια αρκετά παραμελημένη πτυχή του έργου του Μαρξ, το παρόν άρθρο ελπίζει να κινήσει το ενδιαφέρον για τη διερεύνηση της χρησιμότητας της έννοιας της υπεραξίας για την κατανόηση της σύγχρονης καπιταλιστικής ταξικής δομής.

I. ΕΓΕΛΙΑΝΗ ΧΟΡΟΓΡΑΦΙΑ

Για να καταστήσουμε σαφές το ευαίσθητο ζήτημα του εγελιανισμού του Μαρξ, είναι αναγκαίο να κάνουμε μια διάκριση μεταξύ τριών πτυχών της διαλεκτικής. Πρώτον, υπάρχει το *πλαίσιο* της διαλεκτικής κίνησης, το οποίο στον Χέγκελ είναι το αιώνιο βασίλειο της καθαρής λογικής ή μια σφαίρα που αποκαλείται Ιστορία μα αποτελεί μόνο το εφήμερο πλαίσιο εντός του οποίου μια αφηρημένη Ιδέα ξεδιπλώνει τον σκοπό της. Δεύτερον, υπάρχει το *περιεχόμενο* των διαλεκτικών κατηγοριών, το οποίο στον Χέγκελ είναι τυπικώς αφηρημένο, κενό συγκεκριμένων αναφορών. Τέλος, υπάρχει η ίδια η διαλεκτική *κίνηση*, η αναπόφευκτη διαδικασία με την οποία οι αντιφάσεις ξετυλίγονται, επιβεβαιώνονται, αρνούνται κι εξαφανίζονται με φινέτσα απ' την σκηνή με μια εκθαμβωτική *Aufhebung* – συνάμα κατάργηση, διατήρηση κι υπέρβαση. Με πολεμική πρόθεση, έχω αποκαλέσει αυτή την *κίνηση* των κατηγοριών στον Χέγκελ ως την «χορογραφία» του, επειδή θεωρώ ότι ο Μαρξ παρέμεινε υπό το ξόρκι αυτού του χορού για πολύ καιρό αφότου κατάφερε να προσγειώσει στον πραγματικό κόσμο το *πλαίσιο* και το *περιεχόμενο* της διαλεκτικής και να το φέρει υπό διαφορετικό φως. Θα ισχυριστώ ότι ήταν αυτή η σαγήνευση του Μαρξ απ' αυτή τη χορογραφία που τον οδήγησε να προβλέψει ότι η καπιταλιστική κοινωνία πρέπει αναπόφευκτα να πολωθεί σε δύο άμεσα ανταγωνιστικές τάξεις και ότι, σ' αυτή την πόλωση, το βιομηχανικό προλεταριάτο πρέπει να παίξει τον ρόλο της επιτυχούς άρνησης.

Εδώ κι αρκετά καιρό είναι εμφανές ότι αυτή η πρόβλεψη αποδείχθηκε λαθεμένη κι ότι η εκπλήρωσή της φαίνεται λιγότερο πιθανή ακριβώς εκεί που αναμενόταν περισσότερο, ονομαστικά στα *ανεπτυγμένα* βιομηχανικά έθνη. Στη δεύτερη ενότητα του παρόντος άρθρου ισχυρίζομαι ότι ο ίδιος ο Μαρξ ανέπτυξε τις θεωρητικές αρχές βάσει των οποίων μπορούμε ν' αποδείξουμε την μη-εγκυρότητα αυτής της πρόβλεψης, και ότι περιστασιακά οι αρχές αυτές οδήγησαν τον ίδιο τον Μαρξ να κάνει προβλέψεις οι οποίες έρχονται σε σαφή αντίφαση με τις προβλέψεις του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου*. Η θέση μου είναι ότι οι μείζονες συνεισφορές του Μαρξ στην κατανόηση του καπιταλισμού -η εργασιακή θεωρία της αξίας, η θεωρία του πλεονάσματος, ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους- συγκροτούν ένα θεωρητικό σώμα απ' το οποίο μπορεί μ' ακρίβεια να προβλεφθεί κι ερμηνευτεί η αποτυχία να πολωθεί η καπιταλιστική κοινωνία, η άνοδος μιας νέας μεσαιας τάξης κι η πτώση της μαχητικότητας του βιομηχανικού προλεταριάτου -μ' άλλα λόγια, τα ουσιώδη χαρακτηριστικά της ανεπτυγμένης βιομηχανικής κοινωνίας- και ότι ο Μαρξ πράγματι τα προέβλεψε και τα εξήγησε αυτά. Αναλύοντας τη θεωρία των τάξεων του Μαρξ, θ' ασχοληθώ κυρίως με τη θεωρία του για τις τάξεις που εγείρεται απ' τον βιομηχανικό καπιταλισμό, και όχι με τη γενική του θεωρία. Με τη «γενική του θεωρία» αναφέρομαι στη σειρά προτάσεων επικεντρωμένων στις ιδέες ότι οι ταξικοί αγώνες αποτελούν την κινητήρια δύναμη της ιστορίας, ότι οι τάξεις κι οι συγκρούσεις τους εγείρονται απ' τις αντιφάσεις στα μέσα και τον τρόπο παραγωγής, κλπ. Δυστυχώς, σ' αυτή τη γενική θεωρία, τίποτα δεν επιτρέπει στιγμιαία κι άμεσα συμπεράσματα απ' τους συγκεκριμένους όρους που επικρατούν σε μια δεδομένη κοινωνία. Στη *Γερμανική Ιδεολογία*, ο Μαρξ υπήρξε αρκετά ξεκάθαρος αναφορικά με την αναγκαιότητα της εμπειρικής έρευνας. Η γενική θεωρία είναι ότι «καθορισμένα άτομα, που είναι παραγωγικά δραστήρια κατά έναν καθορισμένο τρόπο, έρχονται σε καθορισμένες κοινωνικές και πολιτικές σχέσεις». Ωστόσο, «[η] εμπειρική παρατήρηση πρέπει σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση να μας δείξει εμπειρικά, και χωρίς οποιαδήποτε μυθοποίηση και θεωρητικολογία, τη σύνδεση της κοινωνικής και πολιτικής δομής με την παραγωγή»[1]. Όμως, ο ίδιος ο Μαρξ δεν διεξήγαγε ένα πρόγραμμα ενδελεχούς εμπειρικής έρευνας της καπιταλιστικής παραγωγής μέχρι αρκετά χρόνια ύστερα απ' το *Μανιφέστο*, κι είναι η συνεπαγόμενη αυτού αδυναμία στην κατανόησή του για την καπιταλιστική κοινωνική δομή που επέτρεψε στην εγελιανή χορογραφία να του ασκήσει τόσο μεγάλη επιρροή.

Μολονότι οι βιογραφικές πληροφορίες για τη γέννηση μιας ιδέας δεν μπορούν να προσφέρουν κάτι παραπάνω από περιστασιακές αποδείξεις, αυτό το είδος αποδείξεων έχει τη χρησιμότητά του όταν εγείρει σκεπτικισμό· κι όταν ο σκεπτικισμός οδηγεί σε μια νέα εξέταση ορισμένων τελετουργικών διατυπώσεων, τότε η εισαγωγή βιογραφικών αποδείξεων μπορεί ν' αποδειχθεί ουσιώδης στην αναζωογόνηση μιας ιδέας πολύ αργότερα απ' την περίοδο απ' την οποία αρχικά εγέρθηκε. Στην παρούσα περίπτωση, το αντικείμενο-κλειδί των περιστασιακών πληροφοριών το οποίο θα πρέπει να διεγείρει τον σκεπτικισμό μας και να μας οδηγήσει να κοιτάξουμε εκ νέου τον Μαρξ, είναι το βιογραφικό στοιχείο ότι ο Μαρξ ανακάρυξε την ιστορική απελευθερωτική αποστολή του προλεταριάτου *προτού* αποκτήσει κάτι παραπάνω από πλήρως αφηρημένες ιδέες αναφορικά με την πολιτική οικονομία του καπιταλισμού, *προτού* διαβάσει τους αστούς οικονομολόγους της εποχής του, και πολύ πριν παλέψει με τα οικονομικά προβλήματα των οποίων η ώριμη θεωρία του αποτελεί τη λύση τους.

Η διακήρυξη ότι το προλεταριάτο θα κάνει την επανάσταση βρίσκεται στο τρίτο μιας σειράς φιλοσοφικών κειμένων στα οποία ο νεαρός Μαρξ επεξεργάστηκε μια κριτική στάση προς τον Χέγκελ και τους ακολουθητές του. Στο πρώτο απ' αυτά τα γραπτά, η «Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου» (γράφηκε το καλοκαίρι του 1843, όταν ο Μαρξ ήταν 25 χρονών), ο Μαρξ ακόμη θεωρούσε, όπως κι οι εγελιανοί, ότι η Γαλλική Επανάσταση είχε δημιουργήσει ένα πολιτικό κράτος στο οποίο οι διακρίσεις που υπήρχαν στις ιδιωτικές ζωές των πολιτών του, στην «κοινωνία των πολιτών», δεν είχαν υλική σημασία, ή, μ' άλλα λόγια, ότι οι πλούσιοι κι οι φτωχοί ήταν ίσοι στην πολιτική σφαίρα[2]. Στο δεύτερο κείμενο, «Το Εβραϊκό Ζήτημα» (φθινόπωρο 1843), διορθώνει δραστικά αυτή τη θέση του, δηλώνοντας ότι οι διαφορές στις θέσεις των πολιτών ίσως να μην έχουν σημασία στην πολιτική σφαίρα, όμως η ίδια η πολιτική σφαίρα έχει μικρή σημασία, και αυτές οι διακρίσεις παραμένουν διακρίσεις και δεν πρέπει να τις αγνοήσουμε[3]. Λίγο καιρό αργότερα, στην «Εισαγωγή στην Κριτική της Εγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου» (χειμώνας 1843-1844), οι «διακρίσεις» στις θέσεις των πολιτών γίνονται «αντιφάσεις εντός της κοινωνίας των πολιτών», κάτι που αποτελεί μια περισσότερο σημαντική αλλαγή· αρνείται πλήρως τη σημασία της πολιτικής σφαίρας και της φιλοσοφίας που ασχολείται μ' αυτή σαν το κράτος να ήταν το επί της γης ουράνιο βασίλειο· γίνεται μια ταιριαστή φιλοσοφική κηδεία στη φιλοσοφία, με τη διακήρυξη ότι οι πράξεις, κι όχι τα λόγια, θ' αλλάξουν την κοινωνία· και τέλος, τοποθετούνται στη σκηνή οι άνθρωποι που θα φέρουν την ιστορική σκούπα που θα καθαρίσει την αραχνιασμένη γερμανική σκέψη και τη γερμανική πολιτική:

Που λοιπόν βρίσκεται η θετική δυνατότητα της γερμανικής χειραφέτησης; *Απάντηση*: στη διαμόρφωση μιας τάξης με *ριζικές αλυσίδες*, μιας τάξης της κοινωνίας των πολιτών που να μην είναι τάξη της κοινωνίας των πολιτών, ενός κοινωνικού στρώματος που είναι η διάλυση όλων των στρωμάτων, μιας σφαίρας που να έχει χαρακτήρα καθολικότητας εξ αιτίας της καθολικότητας των παθών της [...] Η διάλυση αυτή της κοινωνίας, πραγματωμένη σε μια επιμέρους τάξη, είναι το *προλεταριάτο*[4].

Εδώ έχουμε απαλλαχθεί απ' το εγελιανό πλαίσιο κι οι εγελιανές κατηγορίες έλαβαν ένα ιστορικό περιεχόμενο, όμως, μολαταύτα, η χορογραφία αναδύθηκε ακόμα ισχυρότερη. Ο Μαρξ δεν ανακάλυψε τίποτα περισσότερο για το προλεταριάτο πέρα απ' ότι αναπτύσσεται και μεγενθύνεται καθώς αναπτύσσεται και μεγενθύνεται η βιομηχανία[5], και ήδη το βάζει να χορεύει ηγούμενο τον αρνητικό ρόλο στη διαλεκτική της Ιστορίας. Μόνο ύστερα απ' αυτή τη διακήρυξη ξεκίνησε ο Μαρξ να διαβάσει τους πολιτικούς οικονομολόγους για ν' ανακαλύψει, όπως έγραψε αργότερα, την ανατομία της κοινωνίας των πολιτών[6].

Το ιστορικό της σύγκρουσης μεταξύ της εγελιανής φιλοσοφίας και της πολιτικής οικονομίας των Άνταμ Σμιθ, Ντέιβιντ Ρικάρντο, κλπ, εμφανίζεται στα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα του 1844*. Κανένα από τ' άλλα έργα του δεν αποκαλύπτει περισσότερο ρητά τις δυσκολίες που συνάντησε ο Μαρξ, δυσκολίες που πιθανόν όλοι πρέπει να βιώσουν, προσπαθώντας να συλλάβει τη τρομερά πραγματιστική σύγχυση δεδομένων και θεωρίας που επικρατεί σ' έναν τόσο μη-ποιοτικό κλάδο όπως τα οικονομικά, συγκριτικά με τον πνευματικό εξοπλισμό μιας σφαίρας τόσο καθαρής, τακτοποιημένης, ακόμη και κομψής, όπως η εγελιανή φιλοσοφία. Η πάλη είναι ασυμβίβαστη και σύνθετη. Αφενός, ο Μαρξ γράφει ότι «τα συμπεράσματά μου είναι καρπός εξαντλητικής εμπειρικής ανάλυσης, η οποία θεμελιώνεται σε ευσυνείδητη κριτική μελέτη της πολιτικής οικονομίας»[7]. Αφετέρου: «η πολιτική οικονομία διατύπωσε απλώς τους νόμους της αποξενωμένης εργασίας»[8]. Ωστόσο: «οι αντιλήψεις του Χέγκελ υιοθετούν αυτές της σύγχρονης πολιτικής οικονομίας. Αντιλαμβάνεται ότι η εργασία είναι η ουσία του ανθρώπου, η ανθρώπινη ουσία που επιβεβαιώνει η ίδια τον εαυτό της»[9]. Μολαταύτα: ο Χέγκελ κάνει λάθος «επειδή η πραγματέυση [του Χέγκελ] είναι τυπική κι αφηρημένη, [και συνεπώς] η αντικατάσταση της αλλοτρίωσης καθίσταται επαλήθευση της αλλοτρίωσης»[10]. Πρόκειται για μια μάχη μεταξύ μεθόδων, μεταξύ τρόπων του να βλέπεις και ν' αντιλαμβάνεσαι τον κόσμο, μια μάχη μεταξύ διαφορετικών επιστημολογιών. Εδώ, η διαλεκτική δύναμη του γερμανικού ιδεαλισμού παλεύει όπως ο Ηρακλής ενάντια στον γίγαντα Ανταίο, τον γιο της Γης· και, πρέπει να το πούμε, το αποτέλεσμα είναι το ίδιο μ' αυτό του μύθου: η φιλοσοφία σηκώνει τον αντίπαλό της απ' το έδαφος, μακριά απ' τη πηγή της δύναμής του, και τον συνθλίβει στον αέρα. Έτσι, ο Μαρξ παίρνει την καπιταλιστική παραγωγική διαδικασία, τις σχέσεις ιδιοκτησίας της, μαζί με το σύστημα ανταλλαγής και κυκλοφορίας της, και σηκώνει όλο αυτό το οικοδόμημα εμπειρικών δεδομένων στον εγελιανό αέρα όπου και συμπιέζει αυτόν τον πραγματιστικό γίγαντα στην μοναδιαία έννοια της «αλλοτριωμένης εργασίας». Κι ο Μαρξ στοχεύει ψηλότερα απ' τον Ηρακλή· όχι μόνο συνθλίβει τον αντίπαλό του, μα θεωρεί επίσης ότι μπορεί να τον ανασυγκροτήσει σ' ένα υψηλότερο επίπεδο ξετυλίγοντας την έννοια του θεμελιώδους πυρήνα στον οποίο τον ανήγαγε. Έτσι, ο Μαρξ γράφει, όπως μόνο ένας φιλοσοφικός ιδεαλιστής θα μπορούσε να γράψει, ότι:

Όπως ακριβώς, χρησιμοποιώντας την *ανάλυση*, καταλήξαμε στην έννοια της *ατομικής ιδιοκτησίας* μέσα από την έννοια της *αποξενωμένης, αλλοτριωμένης εργασίας*, με τον ίδιο τρόπο μπορούμε ν' αναπτύξουμε κάθε κατηγορία της πολιτικής οικονομίας με τη βοήθεια των δύο αυτών παραγόντων: και πάλι, θ' ανακαλύψουμε σε κάθε μια κατηγορία, όπως για

παράδειγμα του εμπορίου, του ανταγωνισμού, του κεφαλαίου, του χρήματος, μόνο μια *ιδιαίτερη* κι *ανεπτυγμένη έκφραση* αυτών των βασικών στοιχείων[11].

Εδώ η μεταφυσική επικράτησε επί του εμπειρισμού, όχι μόνο στη μέθοδο μα και στην υπόσταση. Η θεωρία του Μαρξ για τις τάξεις, όπως σφυρηλατήθηκε σ' αυτή την κάμινο, αναπαριστά μια διπλή ήττα για την οικονομία. Πρώτον, ο Μαρξ βλέπει τόσο τη διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις όσο και τον καταμερισμό της εργασίας ως ισοδύναμες πτυχές της θεμελιώδους έννοιας της «αλλοτριωμένης εργασίας»[12]. Μπορεί κανείς ν' αγνοήσει τη διαφορά μεταξύ τους μόνο με μια οπτική που κοιτάει πέρα απ' την οικονομία. Αντιθέτως, ένας πολιτικός οικονομολόγος πρέπει να συλλάβει κι ερμηνεύσει το γεγονός ότι ο καταμερισμός της εργασίας δεν είναι το ίδιο πράγμα με τη ταξική διαίρεση, αλλιώς όλη η κατασκευή θα βρεθεί σε σύγχυση. Ακόμη κι αργότερα στη *Γερμανική Ιδεολογία* (1846), ο Μαρξ ακόμη στέκεται εκτός της πολιτικής οικονομίας απ' αυτή την άποψη, όπως φαίνεται απ' τη διάσημη παρατήρησή του ότι ο κομμουνισμός θα καταργήσει τον καταμερισμό της εργασίας, ώστε ο άνθρωπος να μπορεί να είναι ταυτόχρονα κυνηγός, ψαράς ή κριτικός κατά τα γούστα του[13]. Αυτό πρόκειται για ένα εξαιρετο φιλοσοφικό όραμα, όμως ένα λιγότερο ποιητικό πνεύμα δεν θα το άρθρωνε προτού αναρωτηθεί που θα βρει ο κηρυγός του τουφέκι του, ο ψαράς το καλάμι του κι ο κριτικός τα βιβλία του – κι η απάντηση σ' αυτά τα ερωτήματα βρίσκεται ξανά στο πεδίο του οικονομολόγου, όχι του φιλόσοφου. Υπάρχει μια δόση ειρωνίας στο γεγονός ότι ο Μαρξ θέτει τον καταμερισμό της εργασίας και τη διαίρεση των τάξεων υπό ορθή οικονομική σκοπιά μόνο όταν σημειώνει ότι ο Προυντόν διέπραξε μια παρόμοια φιλοσοφική σύγχυση – επειδή ήταν ο ίδιος ο Μαρξ, όπως παραδέχτηκε αργότερα, που «μόλυνε» τον Προυντόν με τον εγγελιανισμό[14].

Το δεύτερο και περισσότερο καταστροφικό αποτέλεσμα της νίκης της φιλοσοφίας επί των οικονομικών στη θεωρία του Μαρξ για τις τάξεις υπήρξε η ανακάλυψή του ότι ο ανταγωνισμός εργασίας-κεφαλαίου μπορούσε να «χωρέσει» στο διαλεκτικό μοτίβο. Η προηγούμενη ανακήρυξη του προλεταριάτου σε καθολική άρνηση ενισχύθηκε εδώ στον βαθμό που η ανάπτυξη της καπιταλιστικής εκβιομηχάνισης εμφανίστηκε στον Μαρξ ως ένα μοιραίο ξεδιπλωμα μιας αντίφασης, το μονοπάτι της οποίας *πρέπει* να προσαρμοστεί στη χορογραφία *επειδή* ήταν διαλεκτική. «Ο χαρακτήρας της *ατομικής ιδιοκτησίας*», γράφει ο Μαρξ -και εδώ μιλάει ακόμη για «ατομική ιδιοκτησία» αντί για καπιταλισμό, για «κοινωνία των πολιτών» αντί για αστική κοινωνία- «εκφράζεται από την εργασία, το κεφάλαιο και τις σχέσεις μεταξύ των δύο». Κι ύστερα το μοτίβο που είναι θεμελιώδες στη σκέψη του: «Η κίνηση μέσα απ' την οποία πρέπει να περάσουν αυτά τα δύο συστατικά μέρη είναι: *Πρώτο. Μη διαμεσολαβημένη ή διαμεσολαβημένη ενότητα των δύο [...]* [*Δεύτερο.*] *Τα δύο μέρη σε αντίθεση [...]* [*Τρίτο.*] *Αντίθεση του καθενός προς τον εαυτό του [...]* [*και σύγκρουση των αμοιβαίων αντιφάσεων*»[15]. Το διαλεκτικό αυτό σχήμα, παρότι γεμίστηκε με μεγάλη ποσότητα ιστορικού υλικού, παρέμεινε η βάση της αντίληψης του Μαρξ για τις κοινωνικές τάξεις και τη σύγκρουσή τους μέχρι και το *Μανιφέστο*, και σε μεγάλο βαθμό για το υπόλοιπο της ζωής του. Η ιδέα ότι το «κεφάλαιο» κι η «εργασία» ίσως να μην αποτελούν τα μόνα καθοριστικά συστατικά στοιχεία μιας πλήρως ανεπτυγμένης καπιταλιστικής κοινωνίας, κι η ιδέα ότι «η κίνηση μέσα απ' την οποία πρέπει να περάσουν αυτά τα δύο συστατικά μέρη» ίσως να μην είναι η κίνηση απ' την οποία πρέπει να περάσει μια διαλεκτική αντίφαση που σέβεται τον εαυτό της, αλλά ότι η κίνηση αυτή ίσως καθορίζεται από την ειδικά καπιταλιστική αντίφαση, η οποία ίσως να είναι αρκετά διαφορετική [απ' τη διαλεκτική αντίφαση] – οι ιδέες αυτές δεν περάσαν απ' το μυαλό του Μαρξ παρά μόνο πολύ αργότερα στο έργο του, και θα τις δούμε στη δεύτερη ενότητα του παρόντος κειμένου. Εν τω μεταξύ, ωστόσο, η κίνηση της ιστορίας φαινόταν να επιβεβαιώνει τη διαλεκτική πρόγνωση, καθιστώντας περιττή μια λεπτομερή ανάλυση της καπιταλιστικής οικονομικής διαδικασίας· επειδή αποτελούσε γεγονός, όπως περιέγραψε ο Ένγκελς στην *Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία*, ότι η εφόρμηση του βιομηχανικού καπιταλισμού κατέστρεφε τις πρότερες μικρές μεσαίες τάξεις των εμπόρων, των κατασκευαστών και των μαστόρων, και το κοινωνικό κι οικονομικό χάσμα μεταξύ ενός μικρού αριθμού μεγάλων καπιταλιστών και των διογκούμενων ακτήμονων προλετάρων γινόταν ολοένα και μεγαλύτερο[16]. Ήταν τόσο λάθος να προβάλλουν το αντίκτυπο της πρωταρχικής καπιταλιστικής συσσώρευσης στο μέλλον, όπως έκαναν στο παρακάτω κρίσιμο απόσπασμα του *Μανιφέστου*;

Ωστόσο, η εποχή μας, η εποχή της αστικής τάξης, χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι απλοποίησε τις ταξικές αντιθέσεις. Ολόκληρη η κοινωνία όλο και περισσότερο χωρίζεται σε δύο μεγάλα αντίπαλα στρατόπεδα, σε δύο μεγάλες τάξεις, που βρίσκονται άμεσα αντιμέτωπες η μία με την άλλη: στην αστική τάξη και στο προλεταριάτο[17].

Απαιτούνταν μόνο ένα μικρό άλμα πίστης για να οραματιστεί κανείς μια κοινωνία στην οποία αυτή η αρχική πόλωση είχε συνεχίσει να οξύνεται, καταλήγοντας τελικά στα εξώτερα όρια της ανθρώπινης αντοχής· δηλαδή, μια κοινωνία στην οποία μια απολύτως πλούσια καπιταλιστική τάξη αντιμετωπίζει ένα απολύτως εξαθλιωμένο προλεταριάτο – και δεν χρειάζεται να είναι κανείς εγγελιανός για να προβλέψει ότι υπό τέτοιες συνθήκες θα συμβεί μια επανάσταση. Ήταν όμως μια ιδιαίτερα εγγελιανή υπερβολή, ένα εγγελιανό άλμα πίστης, να συμπεράνει κανείς ότι η αντίφαση μεταξύ κεφαλαίου κι εργασίας θα συνέχιζε ν' αναπτύσσεται και να ξεδιπλώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο ώσπου οι δύο τάξεις ν' αναμετρηθούν μ' όλον τον αδιαμεσολάβητο

ανταγωνισμό μιας καθαρής άρνησης απέναντι σε μια απόλυτη επιβεβαίωση. Το να συμπεράνουν χωρίς περαιτέρω ανάλυση της καπιταλιστικής οικονομικής διαδικασίας ότι η διαλεκτική του καπιταλισμού πρέπει να συμμορφωθεί στη διαλεκτική των ιδεών αποτελούσε ένα διαδικαστικό λάθος ακόμη κι εντός των εγελιανών πλαισίων· και το διαδικαστικό λάθος είχε ως αποτέλεσμα ένα υποστασιακό. Η πρόοδος της καπιταλιστικής κοινωνίας δεν σημαίνει όλο και οξυνόμενη σύγκρουση μεταξύ του κεφαλαίου και της εργασίας. Τα περισσότερο βιομηχανικά ανεπτυγμένα καπιταλιστικά έθνη έχουν τυπικά το αδρανέστερο, μη-εξεγερσιακό προλεταριάτο – βλέπε τις ΗΠΑ· και σε κάθε καπιταλιστική χώρα έχει εγερθεί μια ευρεία, δυναμική κι ειδικά νέα μεσαία τάξη που αντικρούει την μαρξιστική θεωρία και καταπνίγει και συνθλίβει την μαρξιστική δράση. Η σαγήνευση του Μαρξ απ' την εγελιανή χορογραφία κόστισε πολύ βαριά στους ακολουθητές του στις αναπτυγμένες βιομηχανικά κοινωνίες. Οι προφήτες της ταξικής σύγκρουσης πολύ συχνά στάθηκαν ανήμποροι να ερμηνεύσουν ή να διαχειριστούν τη ταξική δομή μιας κοινωνίας η οποία, σύμφωνα με την ανάγνωσή τους των έργων του Μαρξ, θεωρούσαν ότι ποτέ δεν θα έπρεπε να είχε υπάρξει.

II. ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ

A. Το μοντέλο των καπιταλιστικών οικονομικών στο *Μανιφέστο*

Οι συνεισφορές του Μαρξ στην πολιτική οικονομία -η εργασιακή θεωρία της αξίας, η θεωρία του πλεονάσματος, ο νόμος της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους- προέρχονται απ' την περίοδο 1857-1858, τα χρόνια που ο Μαρξ έγραφε τα *Grundrisse*[18]. Καμία απ' αυτές τις ανακαλύψεις δεν προμηνύονται στο *Μανιφέστο*(1848), και πράγματι, αυτό το πρώιμο έργο του δεν προσφέρει καμία ένδειξη ότι ο Μαρξ είχε συλλάβει τα *προβλήματα* προς τα οποία οι μετέπειτα συνεισφορές του αποτελούσαν λύσεις.

Παρότι ο Μαρξ γράφει επανειλημμένως στο *Μανιφέστο* ότι το κεφάλαιο απασχολεί εργασία ώστε ν' αυξηθεί ή να πολλαπλασιαστεί (*vermehrten*)[19], εις μάτην θ' αναζητήσει κανείς εδώ για μια θεωρία του πως ακριβώς λαμβάνει χώρα αυτή η διαδικασία κεφαλαιακής συσσώρευσης. Η πλησιέστερη προσέγγιση σε μια κατανόηση της καπιταλιστικής συσσώρευσης, και συνεπώς σε μια θεωρία του πλεονάσματος, εμφανίζεται όταν ο Μαρξ αναφέρει ότι ο κομμουνισμός θέλει να καταργήσει την καπιταλιστική ιδιοποίηση των καθαρών εσόδων (*Reinertrag*) της παραγωγής[20]. Όμως, αυτή η διορατικότητα παραμένει ασυνείδητη, και οι διάφορες αναφορές στην κεφαλαιακή συσσώρευση είναι τόσο υποτυπώδεις και πρόχειρες που δεν μπορεί να εξαχθεί απ' αυτές, ή να προβληθεί σ' αυτές, καμία συστηματική θεωρία συσσώρευσης. Η οικονομική θεωρία του *Μανιφέστου* πάσχει γενικά από μεγάλες δόσεις ασάφειας. Εδώ, πχ, βρίσκουμε ένα παράδειγμα μιας ισχυρής πρόβλεψης βασισμένη σε μια ασαφή οικονομική συλλογιστική ακολουθία:

Ο ουσιαστικός όρος για την ύπαρξη και για την κυριαρχία της αστικής τάξης είναι η συσσώρευση του πλούτου στα χέρια ιδιωτών, ο σχηματισμός και η αύξηση του κεφαλαίου. Η προϋπόθεση του κεφαλαίου είναι η μισθωτή εργασία. Η *μισθωτή εργασία στηρίζεται αποκλειστικά στον ανταγωνισμό ανάμεσα στους ίδιους τους εργάτες*. Η πρόοδος της βιομηχανίας, που η αστική τάξη είναι ο άβουλος και παθητικός της φορέας, βάζει στη θέση της απομόνωσης των εργατών με τον ανταγωνισμό, την επαναστατική τους συνένωση με την οργάνωση. Έτσι, με την ανάπτυξη της μεγάλης βιομηχανίας αφαιρείται κάτω από τα πόδια της αστικής τάξης το έδαφος που πάνω στη βάση του παράγει και ιδιοποιείται τα προϊόντα. Πριν απ' όλα η αστική τάξη παράγει τους νεκροθάφτες της. Η πτώση της και η νίκη του προλεταριάτου είναι το ίδιο αναπόφευχτα[21].

Έδωσα έμφαση στην πρόταση «Η μισθωτή εργασία στηρίζεται αποκλειστικά στον ανταγωνισμό ανάμεσα στους ίδιους τους εργάτες» ώστε να τονίσω αυτό που μου φαίνεται ως ο πιο αδύναμος κρίκος αυτού του ισχυρισμού. Η δήλωση αυτή αποτελεί στην καλύτερη περίπτωση μισή μόνο αλήθεια· δεν αποτελεί πλήρη αλήθεια ακόμη κι αν πει κανείς ότι το *επίπεδο των μισθών* κείται αποκλειστικά σ' αυτόν τον ανταγωνισμό. Ακόμη όμως κι αν η δήλωση ήταν ορθή, δεν έπεται το συμπέρασμα ότι οι εργατικές ενώσεις θα θάψουν την αστική τάξη· το μόνο που έπεται είναι ότι η μισθωτή εργασία θα γίνει ακριβότερη, απ' τη σκοπιά των καπιταλιστών. Κι αυτό, φυσικά, είναι ακριβώς εκείνο που έχει συμβεί όπου οι εργατικές ενώσεις (συνδικάτα) κατάφεραν να κερδίσουν τον ανταγωνισμό της μη-συνδικαλισμένης εργασίας· η μείωση του ανταγωνισμού δεν κατήργησε με κανέναν τρόπο την μισθωτή εργασία ή τον καπιταλισμό. Μόνο αν η αστική τάξη ήταν απολύτως οικονομικά ανίκανη να εκπληρώσει τις μισθολογικές διεκδικήσεις που θέτουν οι ενωμένοι εργάτες θα υπήρχαν κάποιες αναγκαία επαναστατικές συνέπειες στην εξάλειψη του ανταγωνισμού μεταξύ των εργατών. Αν εκείνη την περίοδο ο Μαρξ είχε επεξεργαστεί μια οικονομική θεωρία που συνυπολόγιζε το γεγονός ότι η αστική τάξη δεν είναι ανίκανη ν' αυξήσει τους μισθούς, αυτή η συγκεκριμένη πρόβλεψη θα είχε διατυπωθεί διαφορετικά. Αυτό που μας δείχνει το παραπάνω παράθεμα είναι κυρίως ότι η ανάλυση του Μαρξ για την αστική παραγωγή δεν είχε φτάσει ακόμη μακρύτερα απ' τη διορατικότητα ότι η αστική τάξη μετατρέπει όλες τις ανθρώπινες αξίες σε αξίες της αγοράς, όλα τ' ανθρώπινα όντα σ' εμπορεύματα. Έτσι, εδώ κι εκεί στο *Μανιφέστο*, ο Μαρξ βλέπει την *αγορά* ως το κέντρο βαρύτητας της αστικής κοινωνίας· σ' αυτή την περίπτωση, φτάνει

στο σημείο να πιστέψει ότι μια αλλαγή στην αγορά (εδώ, στην αγορά εργασίας) θα παράξει μια δραστική αλλαγή στο σύνολο της κοινωνικής δομής. Ενώ αυτή η έμφαση στη σημασία της αγοράς δεν μπορεί να υποτιμηθεί, ο ίδιος ο Μαρξ στα ώριμα οικονομικά έργα του κατέληξε να δει την αγορά ως μια εξαρτημένη μεταβλητή, κι ύστερα αναγνώρισε τη *συσσώρευση κεφαλαίου* και την *παραγωγή* ως την πραγματική βάση γύρω απ' την οποία περιστρέφονται όλα τ' άλλα φαινόμενα της αστικής κοινωνίας[22].

Στον βαθμό που το *Μανιφέστο* περιέχει, κι είναι αμφίβολο αν περιέχει, μια κάποια θεωρία για την καπιταλιστική συσσώρευση και παραγωγή, η θεωρία αυτή επικεντρώνεται στην έννοια της εκμετάλλευσης. Η «μισθωτή εργασία», γράφει ο Μαρξ, «[δ]ημιουργεί το κεφάλαιο, δηλαδή, την ιδιοκτησία που εκμεταλλεύεται τη μισθωτή εργασία και που μπορεί να αυξάνει μόνο με τον όρο ότι θα παράγει καινούργια μισθωτή εργασία, για να την εκμεταλλεύεται κι αυτήν»[23]. Εδώ όμως σταματά η όλη διαύγεια. Τι ακριβώς σημαίνει εκμετάλλευση; Πρέπει να σημειώσουμε ότι στο *Κεφάλαιο*, αφότου ο Μαρξ είχε αναπτύξει τη θεωρία του πλεονάσματος, δίνει στον όρο «εκμετάλλευση» ένα πολύ ακριβές, υπολογίσιμο νόημα· εδώ, ωστόσο, πρόκειται περισσότερο για έναν σωματικό και ηθικό όρο που υποδηλώνει ταλαιπώρια, εξαχρείωση, καταστροφή, αποκτήνωση, κλπ. Ο πλησιέστερος οικονομικός όρος γι' αυτή τη χρήση του όρου «εκμετάλλευση» θα ήταν η καταστροφική κατανάλωση· δηλαδή, το κεφάλαιο συσσωρεύεται χρησιμοποιώντας, καταστρέφοντας το εργασιακό εμπόρευμα στην πράξη της παραγωγής. Όσο περισσότερο ο καπιταλιστής στερεί απ' τον εργάτη το εμπόρευμά του, την εργασία, τόσο πλουσιότερος γίνεται ο καπιταλιστής· όσο παχαίνει ο καπιταλιστής, τόσο αδυνατίζει ο εργάτης. Τελικά, οι εργάτες θα φτάναν σε πλήρη εξαθλίωση, και την ίδια στιγμή, οι καπιταλιστές θα είχαν όλο τον πλούτο, κάθε είδους, του έθνους. Οι καπιταλιστές θα είχαν τα πάντα όμως δεν θα υπήρχε κανείς να του πουλήσουν, κι οι εργάτες δεν θα είχαν τίποτα παρά έναν κόσμο ολάκερο να κερδίσουν. Τότε, με τους όρους του *Μανιφέστου*, διαδραματίζεται μια κλασική κρίση υπερπαραγωγής («πάρα πολύς πολιτισμός, πάρα πολλά μέσα ύπαρξης, πάρα πολύ βιομηχανία, πάρα πολύ εμπόριο»)[24], ή καλύτερα, υπάρχει μια σειρά τέτοιων κρίσεων, οι οποίες κορυφώνονται στην μεγάλη, τελική κρίση η οποία θα επιφέρει την επανάσταση. Αυτό, περίπου, είναι το μοντέλο της καπιταλιστικής συσσώρευσης στο *Μανιφέστο*, κι είναι ένα μοντέλο στο οποίο μένουν ακόμη προσκολλημένοι πολλοί μαρξιστές.

Οι συγγένειες μεταξύ αυτού του μοντέλου και της εγγελιανής χορογραφίας βγάζουν μάτι. Αν ήταν πράγματι αυτός ο τρόπος που λειτουργούσε ο καπιταλισμός, τότε έπεται ότι ο καπιταλισμός πρέπει να ρίξει όλα τα πιθανά κομμάτια του πληθυσμού στη βιομηχανική προσφορά εργασίας, το οποίο σημαίνει ότι όλες οι ενδιαμέσες τάξεις πρέπει να καταστραφούν και θα καταστραφούν (κι αυτό ακριβώς είναι που λέει το *Μανιφέστο*), δημιουργώντας έτσι μια κοινωνία πλήρως πολωμένη μεταξύ μιας απόλυτα πλούσιας καπιταλιστικής τάξης κι ενός απόλυτα φτωχού βιομηχανικού προλεταριάτου, με τις δύο αυτές τάξεις να έρχονται αντιμέτωπες με τον αδιάλυτο ανταγωνισμό μιας λογικής αντίφασης. Και τότε, πράγματι, η *Aufhebung* είναι κοντά.

Όμως, για να επιστρέψουμε για μια τελευταία φορά σ' αυτό το οικονομικό μοντέλο, τι θα συμβεί αν για τον τάδε ή δείνα λόγο ο συνολικός πλούτος του έθνους δεν αποτελούσε μια πάγια σταθερά· αν υπήρχε μια αύξηση, ας πούμε x , η οποία εμφανίστηκε αυξάνοντας τον συνολικό πλούτο χωρίς να μειώσει αναλογικά ούτε τον πλούτο της εργασίας ούτε του κεφαλαίου; Η ύπαρξη αυτής της επιπλέον αύξησης, αυτού του πλεονάσματος, απομακρύνει το βάρος του σιδηρού νόμου της καταστροφικής κατανάλωσης. Ο απόλυτος πλούτος για την μια μεριά δεν θα σήμαινε αναγκαία την απόλυτη εξαθλίωση της άλλης· το οποίο σημαίνει ότι η καπιταλιστική συσσώρευση δεν θα σήμαινε αναγκαία την απόλυτη κοινωνική πόλωση. Κι αυτό θα ήταν ειδικά αληθές αν ανακαλύπταμε ότι αυτό το x δεν ήταν ένας *από μηχανής θεός* που καλέστηκε στο σύστημα από τα έξω, μα ένα συνηθισμένο κι ουσιαστικό χαρακτηριστικό της ίδιας της καπιταλιστικής παραγωγής.

B. Η ανακάλυψη της υπεραξίας

Αν έχω δίκιο λέγοντας ότι η εγκυρότητα της εγγελιανής κοινωνικής χορογραφίας εξαρτάται στο απλό, χωρίς πλεόνασμα, μοντέλο της καταστροφικής κατανάλωσης που περιγράψαμε παραπάνω, τότε η εκκαθάριση της εγγελιανής χορογραφίας απ' τον Μαρξ μπορεί να παγιωθεί στον χώρο και τον χρόνο με αξιόλογη ακρίβεια. Το ξόρκι αυτού του χορού σπάει κατ' αρχήν στις *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας [Grundrisse]* του 1857-1858, ένα ογκώδες έργο το οποίο δεν έχει μεταφραστεί σ' αγγλικά[25]. Ύστερα από μια μακρά κριτική της οικονομικής θεωρίας η οποία μεταχειρίζεται την καπιταλιστική παραγωγή ως να ήταν παραγωγή γενικά, ως τα ειδικά της χαρακτηριστικά να ήταν ανάξια έρευνας, ο Μαρξ φέρνει στην κουβέντα το κεντρικό πρόβλημα της θεωρίας του καπιταλισμού και ξεκινά να το λύσει. Πως γίνεται, ρωτά, στο τέλος της παραγωγικής διαδικασίας ο καπιταλιστής να έχει ένα εμπόρευμα το οποίο ν' αξίζει περισσότερο απ' τα στοιχεία που εισήλθαν σ' αυτό; Πληρώνει τη τιμή της μηχανής, τη τιμή των πρώτων υλών και τη τιμή της εργασίας, όμως το εμπόρευμα αξίζει περισσότερο απ' τα τρία αυτά μαζί. Μ' άλλα λόγια, ποια είναι η πηγή της υπεραξίας (*Mehrwert*) που ιδιοποιείται ο καπιταλιστής; Ο Μαρξ γράφει ότι το πρόβλημα είναι μη-επιλύσιμο αν θεωρήσουμε την «εργασία» ως ένα εμπόρευμα όπως όλα τ' άλλα εμπορεύματα (όπως θεωρούνταν, ειδικά, στο *Μανιφέστο*)[26]. Αν η εργασία ήταν ένα εμπόρευμα όπως όλα τ'

άλλα, τότε η καπιταλιστική παραγωγή θα ήταν: τιμή της μηχανής + τιμή των πρώτων υλών + τιμή της εργασίας = τιμή του εμπορεύματος. Που είναι, τότε, το κέρδος του καπιταλιστή; Αν αποφύγουμε την ερώτηση λέγοντας ότι ο καπιταλιστής θέτει ένα αυθαίρετο ποσοστό κέρδους κι απλώς το προσθέτει στη τιμή του προϊόντος, ένα ποσοστό όσο μεγαλύτερο μπορεί να γίνει ανεκτό στην αγορά, τότε φαίνεται ότι η πηγή του κέρδους του καπιταλιστή είναι ο αγοραστής του εμπορεύματος. Όμως, όσα κερδίζει ο καπιταλιστής μ' αυτόν τον τρόπο, τόσα χάνει ο αγοραστής, κι είναι αδύνατο να δούμε πως θα μπορούσε να εμφανιστεί διαμέσου τέτοιων συναλλαγών ένα συνολικό πλεόνασμα. Ο Μαρξ απέρριψε αυτή την μερκαντιλιστική θεωρία, σύμφωνα με την οποία ένα έθνος θα μπορούσε να πλουτίσει μόνο εξαπατώντας ένα άλλο έθνος στο εμπόριο. Ξεπερνάμε αυτή τη θεωρία, και λύνουμε το πρόβλημα της υπεραξίας, όταν συνειδητοποιήσουμε ότι ο εργάτης δεν πουλάει στον καπιταλιστή «εργασία» αλλά εργασιακή δύναμη (*Arbeitskraft*). Μολονότι η τιμή της ποικίλει λόγω της προσφοράς και της ζήτησης, αυτό το ειδικό εμπόρευμα έχει την εξαιρετική ποιότητα του να είναι ικανό να παράξει περισσότερη αξία απ' όση χρειάζεται για ν' αναπαραχθεί[27]. Για παράδειγμα, όλα τα εμπορεύματα αναγκαία για να μείνει ένας εργάτης ζωντανός κι ικανός να εργαστεί, δηλαδή, τρόφιμα, ρούχα, στέγαση, κλπ, έχουν μια αξία που την αναπαριστούμε με το γράμμα n . Δουλεύοντας σ' ένα εργοστάσιο, ο εργάτης παράγει για τον καπιταλιστή μέσα σε n ώρες μια ποσότητα εμπορευμάτων η αξία των οποίων ισούται με την αξία των εμπορευμάτων που χρειάζεται να καταναλώσει. Αυτό το n ο Μαρξ το αποκαλεί αναγκαίο χρόνο εργασίας, δηλαδή, τον χρόνο αναγκαίο για την παραγωγή αρκετής αξίας ώστε να μπορεί ο εργάτης να συνεχίσει να ζει και να δουλεύει. Όμως, απ' τη στιγμή που έχει τροφή, ρούχα, κλπ, ο εργάτης μπορεί να συνεχίσει να δουλεύει περισσότερες από n ώρες, κι αυτό ακριβώς τον εξαναγκάζει να κάνει ο καπιταλιστής. Αν σ' ένα δεδομένο στάδιο κοινωνικής παραγωγικότητας χρειάζεται κατά μέσο όρο 6 ώρες για να παραχθούν αρκετά ώστε ο εργάτης να ζει, δηλαδή, αν το n είναι 6, τότε όσες ώρες δουλεύει ο εργάτης επιπλέον απ' αυτές τις 6 είναι αυτό που ο Μαρξ αποκαλεί υπερεργασία, και το προϊόν αυτής της υπερεργασίας είναι το υπερπροϊόν το οποίο, όταν πωληθεί, αποδίδει υπεραξία, ένα τμήμα της οποίας το τσεπώνει ο καπιταλιστής ως κέρδος.

Συνεπώς, η ειδική φύση της καπιταλιστικής παραγωγής είναι η δημιουργία κι ιδιοποίηση υπεραξίας απ' την καπιταλιστική τάξη. Για ν' αυξηθεί η υπεραξία, ο καπιταλιστής πρέπει ν' αυξήσει την ποσότητα υπερεργασίας των εργατών. Ο Μαρξ διακρίνει μεταξύ δύο μεθόδων για την αύξηση της υπερεργασίας. Στα πρώιμα στάδια της εκβιομηχάνισης, η πρώτη μέθοδος ήταν η επιμήκυνση της εργάσιμης ημέρας πάνω και πέρα απ' τον αναγκαίο χρόνο εργασίας, μ' εργάσιμη ημέρα 12, 14, 16 και παραπάνω ωρών, πάνω και πέρα απ' τα όρια της ανθρώπινης αντοχής. Αυτή την μορφή συσσώρευσης πλεονάσματος ο Μαρξ την ονομάζει παραγωγή «απόλυτης υπεραξίας»[28]. Ωστόσο, τελικά το ανθρώπινο δυναμικό εξουθενώνεται κατ' αυτό τον τρόπο· ο εργάτης πεθαίνει νέος, ο εργατικός πληθυσμός συρρικνώνεται λόγω ασθενειών κι οι μισθοί πρέπει ν' ανέβουν. Τότε, γράφει ο Μαρξ, η καπιταλιστική τάξη βρίσκει ότι τη συμφέρει να περιορίσει την εργάσιμη ημέρα δια νόμου σ' ένα ανθρώπινο, υποφερτό «κανονικό» μήκος[29]. Απ' τη στιγμή που φτάσουμε σ' αυτό το στάδιο, ένα σημείο που, σύμφωνα με τον Μαρξ, συμβαίνει όταν ο καπιταλισμός έχει καταλάβει όλους τους κλάδους της παραγωγής και γίνεται συνολικά η κυρίαρχη μορφή της παραγωγής[30], τότε η καπιταλιστική τάξη στρέφεται στη δημιουργία αυτού που ο Μαρξ αποκάλεσε «σχετική υπεραξία», δηλαδή, την εξαγωγή περισσότερης υπερεργασίας εντός ενός παγιωμένου αριθμού ωρών[31]. Ενώ η παραγωγή της απόλυτης υπεραξίας είναι εφικτή με τα εργαλεία και τα μηχανήματα των προηγούμενων περιόδων, η σχετική υπεραξία μπορεί ν' αυξηθεί μόνο επαναστατικοποιώντας το σύνολο της βάσης της παραγωγής, το οποίο σημαίνει πρωτίστως τη ραγδαία εισαγωγή σύγχρονων μηχανών. Οι μηχανές αυξάνουν την παραγωγικότητα του κάθε εργάτη, ώστε ο εργάτης παράγει την ισοδύναμη αξία αναγκαία για τη συντήρησή σε λιγότερο χρόνο· δηλαδή, το n , ο αναγκαίος χρόνος εργασίας, μειώνεται σχετικά με τον χρόνο υπερεργασίας. Τοιούτοτρόπως, ο καπιταλιστής μπορεί να ιδιοποιηθεί όλο και μεγαλύτερες ποσότητες πλεονάσματος χωρίς αναγκαία να βάλει τον εργάτη να δουλέψει ως θανάτου, αν και βέβαια μπορεί να κάνει και τα δύο ταυτόχρονα. Για τον Μαρξ, η παραγωγή της σχετικής υπεραξίας με τη χρήση όλο κι αποδοτικότερων μηχανών που έχουν ως αποτέλεσμα όλο και μεγαλύτερη παραγωγικότητα, αποτελούσε μια απ' τις θεμελιώδεις ιστορικές τάσεις του καπιταλισμού.

Εδώ πρέπει ν' αναφερθούμε εν συντομία σ' αυτό που ο Μαρξ αποκάλεσε τη λύση στο μυστήριο που μάστιζε όλη την πολιτική οικονομία ήδη απ' τον Άνταμ Σμιθ, ονομαστικά, την «πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους»[32]. Ο νόμος αυτός αρκετά απλά δηλώνει ότι καθώς η καπιταλιστική τάξη στο σύνολό της επενδύει όλο και περισσότερο σε μηχανές, κι αναλογικά λιγότερο σε μισθούς, το ποσοστό του κέρδους θα τείνει να μειώνεται. Ωστόσο, το γεγονός ότι ο Μαρξ υπέθεσε ανταγωνιστικές συνθήκες στην αγορά, κι ότι αυτές οι συνθήκες πλέον στις μέρες μας δεν είναι τυπικές, δεν καταστρέφει τη χρησιμότητα αυτού του νόμου ως εξηγηματική έννοια. Αυτό που ο Μπάραν κι ο Σουήζου, στο *Monopoly Capital*, αποκάλεσαν «τάση του πλεονάσματος ν' αυξάνεται» όχι μόνο δεν αντιφάσκει με τον νόμο του Μαρξ, αλλά στην πραγματικότητα αποτελεί απλώς μια άλλη πτυχή του[33]. Ο Μαρξ, επανειλημμένως, υπήρξε αρκετά συγκεκριμένος, δηλώνοντας ότι η πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους όχι μόνο μπορεί, αλλά πρέπει, να οδηγήσει σε μια αντίστοιχη αύξηση της μάζας των κερδών, και ότι μια ύφεση του ποσοστού κέρδους πρέπει να τείνει ν' αυξήσει τόσο το ποσοστό όσο και την μάζα του πλεονάσματος[34]. (Το πλεόνασμα υπολογίζεται μόνο στη βάση του αναγκαίου χρόνου εργασίας σχετικά με τον χρόνο υπερεργασίας· όμως το κέρδος

υπολογίζεται επίσης στη βάση της επένδυσης σε μηχανές, το οποίο εξηγεί τη φαινομενικά αντιφατική κίνηση του κέρδους και του πλεονάσματος.) Συνεπώς, στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, ο Μαρξ θεωρούσε ότι η καπιταλιστική τάξη τείνει να πραγματώνει ένα μικρότερο ποσοστό κέρδους στις επενδύσεις της, όμως ο όγκος των κερδών, καθώς και το ποσοστό κι ο όγκος του πλεονάσματος που ελέγχει η καπιταλιστική τάξη, τείνει να μεταβάλλεται αντιστρόφως ανάλογα, δηλαδή ν' αυξάνεται. Για παράδειγμα, ένας βιοτέχνης του 18ου αιώνα που απασχολεί 1.000 εργάτες με απλά εργαλεία ίσως βγάζει ένα κέρδος 50%, για μια μάζα κέρδους που ανέρχεται σε μερικές χιλιάδες δολάρια· όμως, μια σύγχρονη επιχείρηση με τον ίδιο αριθμό εργατών και μια επένδυση σε μηχανές πολλών εκατομμυρίων, ίσως έχει κέρδος μόνο 5%, τα κέρδη της όμως επίσης ανέρχονται σε πολλά εκατομμύρια.

Η τάση αυτή έχει σημαντικές συνεπαγωγές για τη σχέση μεταξύ της καπιταλιστικής και της εργατικής τάξης. Μια απ' αυτές τις συνεπαγωγές είναι ότι η διαδικασία της ανεπτυγμένης καπιταλιστικής ανάπτυξης καθιστά την καπιταλιστική τάξη ικανή ν' αντιμετωπίζει τις εργατικές διεκδικήσεις για υψηλότερους μισθούς μ' έναν πρωτόγνωρο βαθμό ευελιξίας. Ο μικρός καπιταλιστής μιας προηγούμενης περιόδου μερικές φορές κυριολεκτικά δεν μπορούσε ν' αυξήσει τους μισθούς χωρίς τελικά να χρεωκοπήσει. Για τη τεράστια επιχείρηση με τα ογκώδη της αποθέματα, η άρνηση της αύξησης των μισθών αποτελεί λιγότερο ένα ζήτημα ζωής και θανάτου της επιχείρησης και περισσότερο ένα ζήτημα της πολιτικής της επιχείρησης. Ο Μαρξ πρόβλεψε ότι, αυτό που συμβαίνει τότε, είναι ότι η καθυπόταξη των εργατών στην καπιταλιστική τάξη ντύνεται με

υποφερτές ή, όπως λέει ο Ήντεν, «άνετες και φιλελεύθερες» μορφές. [...] Από το δικό τους υπερπροϊόν, που αυξάνει και που αυξανόμενο μετατρέπεται σε πρόσθετο κεφάλαιο, επαναρρέει σ' αυτούς [τους εργάτες] ένα μεγαλύτερο μέρος με την μορφή μέσων πληρωμής, έτσι που μπορούν να ευρύνουν τον κύκλο των απολαύσεών τους, να εφοδιάζουν καλύτερα το καταναλωτικό τους απόθεμα σε ρουχισμό, έπιπλα, κλπ, και να σχηματίζουν μικρά εφεδρικά αποθέματα σε χρήμα[35].

Απ' τη στιγμή που ένα μεγάλο κεφάλαιο μπορεί να διευρύνεται ταχύτερα, και όντως διευρύνεται ταχύτερα, αν και με μικρότερο ποσοστό κέρδους απ' ότι ένα μικρό κεφάλαιο, αυτού του είδους οι μισθολογικές αυξήσεις σ' αυτό το στάδιο της καπιταλιστικής ανάπτυξης ίσως εκπληρώνονται με σχετική σιγουριά, επειδή δεν επιβραδύνουν με κανέναν τρόπο τη συσσώρευση κεφαλαίου ή τη συγκέντρωσή του στα χέρια της μεγαλοκαπιταλιστικής τάξης[36]. Αλλού, ο Μαρξ γράφει ότι αυτό που έχει πραγματικά σημασία στον καπιταλισμό δεν είναι το απόλυτο μέγεθος των μισθών, αλλά τα εισοδήματα των τάξεων στην αναμεταξύ τους αναλογία[37]. Μ' άλλα λόγια, απ' τη στιγμή που το κεφάλαιο έχει συσσωρεύσει έναν ορισμένο όγκο πλεονάσματος, η απόλυτη εξαθλίωση των εργατών γίνεται μια αμελητέα πιθανότητα επειδή δεν αποτελεί πλέον την ουσιαστική προϋπόθεση της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Η ίδια η εκμετάλλευση γίνεται ένας σχετικός όρος· στο *Κεφάλαιο*, ο βαθμός εκμετάλλευσης σημαίνει την αναλογία της υπεργασίας προς την αναγκαία εργασία μέσα στην εργάσιμη ημέρα. Συνεπώς, ο βαθμός εκμετάλλευσης ίσως αυξάνεται τείνοντας δυνητικά προς το άπειρο, ενώ την ίδια στιγμή η εργατική τάξη ίσως ζει πιο πλουσιοπάροχα από ποτέ. Το αυξανόμενο πλεόνασμα καθιστά εφικτό για την καπιταλιστική τάξη ν' ανταλλάξει τη τυραννία της μ' έναν καλοήγη δεσποτισμό.

Τα πιο θλιμμένα θύματα της καπιταλιστικής συσσώρευσης στο ανεπτυγμένο της στάδιο, όπως το χαρτογράφησε ο Μαρξ, δεν είναι οι εργάτες μα οι άνεργοι, ο «βιομηχανικός εφεδρικός στρατός». Καθώς αυξάνεται η παραγωγικότητα, η ζήτηση για παραγωγική εργασία σε μια δεδομένη βιομηχανία ή σ' όλες τις βιομηχανίες γενικά ίσως μειωθεί προσωρινά, ή μακροπρόθεσμα θα τείνει να μειωθεί μόνιμα. Έτσι δημιουργείται ένα σταθερό ρεύμα υποαπασχόλησης, ανεργίας, παρωχημένων ή ανίκανων για εργασία ατόμων[38]. Όταν η ανειδίκευτη εργασία αποτελεί την τυπική κατάσταση της κοινωνίας, όπως το έθεσε ο Μαρξ στο *Κεφάλαιο*, τότε αυτός ο εφεδρικός στρατός εξυπηρετεί στη συμπίεση των μισθών των απασχολούμενων· όμως, θα μπορούσε να είχε προσθέσει, σ' ένα ορισμένο στάδιο στην ανάπτυξη της παραγωγικότητας, μόνο η ειδικευμένη εργασία μπορεί να χρησιμοποιηθεί (πχ, αντικατάσταση των σκαφτιάδων με σκαφτικές μηχανές), ώστε οι ανειδίκευτοι άνεργοι χάνουν ακόμη και τον ανταγωνιστικό τους δεσμό με την εργατική τάξη, και καθώς η μια γεννιά ανέργων διαδέχεται την άλλη, δημιουργείται μια μόνιμη τάξη που στηρίζεται στην πρόνοια για να επιβιώσει. Την ίδια στιγμή, ο μεγαλύτερος όγκος πλεονάσματος καθιστά εφικτή τη στήριξη ενός αυξανόμενου αριθμού αυτών των ανθρώπων, όσο άθλιο κι αν είναι το επίπεδο διαβίωσης που τους προσφέρεται. Στ' ανεπτυγμένα στάδια της καπιταλιστικής ανάπτυξης, η «εκμετάλλευση» της εργατικής τάξης εμφανίζεται ως ευημερία μπροστά στη φτώχεια αυτού του αποκλεισμένου απ' την εργασία υποπρολεταριάτου.

Εν ολίγοις, οι συνεπαγωγές αυτές της θεωρίας του Μαρξ για το πλεόνασμα καταστρέφουν τη σχέση κεφαλαίου-εργασίας που είχε προβλέψει το *Μανιφέστο*. Στα χέρια μιας ευφυούς καπιταλιστικής τάξης αποφασισμένης να επιβιώσει, το διογκούμενο πλεόνασμα παρέχει ένα μαξιλαράκι ενάντια στις πιο οξείες μορφές ταξικής πάλης, και αποτρέπει την απόλυτη κοινωνική πόλωση του είδους που παραθέτει η εγγελιανή χορογραφία. Η ειδικά καπιταλιστική διαλεκτική δεν υπακούει στους νόμους του μεγάλου φιλόσοφου.

Γ. Η έγερση της τάξης του πλεονάσματος

Η άνοδος του πλεονάσματος όχι μόνο μεταβάλλει τη σχέση μεταξύ της καπιταλιστικής και της εργατικής τάξης, αλλά δημιουργεί επίσης μια εντελώς νέα τάξη στο ενδιάμεσό τους. Ενώ ο όρος «τάξη του πλεονάσματος» που περιγράφει αυτό το στρώμα δεν εμφανίζεται, απ' όσο γνωρίζω, στα γραπτά του Μαρξ, η κεντρική ιδέα κι οι συνεπαγωγές της διατυπώθηκαν ρητά απ' τον Μαρξ.

Το ουσιώδες στοιχείο του καπιταλισμού, λέει ο Μαρξ, είναι η ιδιοποίηση υπερεργασίας. Δηλαδή, η εργασία είναι παραγωγική για τον καπιταλισμό μόνο στον βαθμό που αποδίδει υπερεργασία· ή, όπως το έθεσε ο Μαρξ λακωνικά, «[π]αραγωγική είναι η εργασία μόνο στον βαθμό που παράγει το αντίθετό της»[39]. Καθώς η εργασία γίνεται όλο και παραγωγικότερη, παράγει όλο και περισσότερο απ' το αντίθετό της. Η τάση αυτή αποφέρει αυτό που μπορεί ν' αποκαλεστεί «νόμος της τάξης του πλεονάσματος» στην πιο γενική του μορφή: καθώς όλο και λιγότεροι άνθρωποι αναγκάζονται να παράγουν όλο και περισσότερο, όλο και περισσότεροι άνθρωποι αναγκάζονται να παράγουν όλο και λιγότερο. Όπως το έθεσε ο Μαρξ:

Ας υποθέσουμε ότι η παραγωγικότητα της βιομηχανίας ανέβηκε τόσο, ώστε, αν προηγούμενα στην υλική παραγωγή συμμετείχαν άμεσα τα 2/3 του πληθυσμού, τώρα συμμετέχει μόνο το 1/3. Προηγούμενα, τα 2/3 του πληθυσμού προμήθευαν τα μέσα συντήρησης για τα 3/3. Τώρα, το 1/3 για τα 3/3. Προηγούμενα, το 1/3 ήταν καθαρό εισόδημα (σε διάκριση απ' το εισόδημα του εργάτη), τώρα είναι τα 2/3. Τώρα, αν δεν πάρουμε υπόψη τη ταξική αντίθεση, το έθνος θα χρειαζόταν να διαθέσει για την άμεση παραγωγή το 1/3 του χρόνου του, εκεί όπου πριν διέθετε τα 2/3. Με ίση κατανομή της δουλειάς, θα είχαν όλοι στη διάθεσή τους περισσότερο χρόνο, τα 2/3, για μη-παραγωγική εργασία καισχόλη. Αλλά στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή όλα φαίνονται και είναι αντιφατικά[40].

Η αντίφαση βρίσκεται στο γεγονός ότι η κατανομή του διαθέσιμου χρόνου δεν μπορεί να είναι ισομερής όσο το καπιταλιστικό σύστημα λειτουργεί ιδιοποιούμενο υπερεργασία, δηλαδή, όσο παραμένει το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής· επειδή, αν όλοι εργάζονταν μόνο τόσο όσο χρειαζόταν για ν' αναπαράξουν τα μέσα συντήρησής, δεν θα υπήρχε πλεόνασμα να ιδιοποιηθούν οι καπιταλιστές. Τι συμβαίνει στην πραγματικότητα στον καπιταλισμό με την μάζα ανθρώπων που απελευθερώνονται απ' την άμεση, παραγωγική εργασία λόγω της προόδου της παραγωγικότητας; Το ερώτημα αυτό είναι το ίδιο με το ερώτημα του τι γίνεται με την μάζα υπεραξίας που δημιουργείται απ' την ανεπτυγμένη καπιταλιστική παραγωγή.

Ο Μαρξ διαίρεσε την υπεραξία σε μια σειρά κατηγοριών, απ' τις οποίες εδώ χρειάζεται να διακρίνουμε μόνο μεταξύ των δύο ευρύτερων, το κεφάλαιο και το εισόδημα. Κεφάλαιο είναι το μέρος της υπεραξίας που ο καπιταλιστής επανεπενδύει για περαιτέρω παραγωγή. Το εισόδημα περιλαμβάνει τα πάντα που ο καπιταλιστής πληρώνει στον εαυτό του και σε άλλους, όπως μερίσματα, τόκους, γαιοπροσόδους, φόρους, και το σημαντικότερο, πληρωμές για υπηρεσίες που παρέχονται στην επιχείρησή του από μη-παραγωγικούς εργάτες. Ένας μεγάλος αριθμός ανθρώπων που δεν παράγουν εμπορεύματα προς κερδοφόρα πώληση είναι ουσιώδεις για την καπιταλιστική επιχείρηση και καταναλώνει ένα μέρος των εσόδων της· πχ, λογιστές, ταμίες, γραμματείς, δικηγόροι, σχεδιαστές, μηχανικοί, πωλητές, κλπ – εν γένει, όλοι οι άνθρωποι που δεν ελέγχουν οι ίδιοι κεφάλαιο (αντιθέτως, πχ, οι τραπεζίτες ελέγχουν κεφάλαιο) κι οι οποίοι εκπληρώνουν μια λειτουργία στο ευρύ σύστημα του χρηματοπιστωτισμού, της διανομής, της ανταλλαγής, της βελτίωσης και της συντήρησης των εμπορευμάτων που παράγει το προλεταριάτο κι ιδιοποιείται η καπιταλιστική τάξη[41]. Απ' τον νόμο του αυξανόμενου πλεονάσματος έπεται ότι, μ' εξαίρεση περιόδους εξαιρετικά βαριάς κεφαλαιακής επένδυσης, η μάζα του διαθέσιμου εισοδήματος πρέπει επίσης να τείνει ν' αυξάνεται· δηλαδή, πρέπει να υπάρξει μια αύξηση σ' αυτό το τμήμα του πλεονάσματος το οποίο μπορεί να ξοδευτεί για τη χρησιμοποίηση μη-παραγωγικής εργασίας.

Το πλεόνασμα όχι μόνο μπορεί, αλλά *πρέπει* να ξοδευτεί σε μη-παραγωγική εργασία, για δύο λόγους.

Πρώτον, καθώς η παραγωγικότητα αυξάνεται, ο αριθμός των μη-παραγωγικών εργατών που απαιτούνται για την εξυπηρέτηση και τη συντήρηση του αναπτυσσόμενου κεφαλαιακού καθεστώτος επίσης αυξάνεται. Αυξάνεται ο αριθμός των παραδοσιακών μη-παραγωγικών εργατών, πχ, ταμίες, λογιστές. Σημαντικότερο, δημιουργούνται ολόκληροι νέοι κλάδοι μη-παραγωγικής εργασίας, με προφανέστερα παραδείγματα το τραπεζικό σύστημα, το πιστωτικό σύστημα, τις ασφαλιστικές αυτοκρατορίες και τις διαφημιστικές. Έχουμε όμως επίσης σ' αυτή την κατηγορία την ανάπτυξη των επιστημονικών και τεχνολογικών ιδρυμάτων καθώς και γενικότερα μια ανάπτυξη της δημόσιας εκπαίδευσης. Ο ίδιος ο Μαρξ υπέδειξε την ανάπτυξη αυτής της απαίτησης για μη-παραγωγικές υπηρεσίες[42].

Ο δεύτερος λόγος που είναι αναγκαία μια αύξηση των μη-παραγωγικών εργατών είναι ότι η αύξηση του υπερπροϊόντος απαιτεί μια αύξηση του αριθμού των ανθρώπων που έχουν την οικονομική δυνατότητα να το καταναλώσουν. Η πλεονάζουσα παραγωγή απαιτεί πλεονάζουσα κατανάλωση. Το καπιταλιστικό σύστημα βασίζεται στην εξαγωγή απ' την εργατική τάξη

περισσότερων εμπορευμάτων απ' όσα επιτρέπεται στη τάξη αυτή να καταναλώσει· το σύστημα θα κατέρρευε αν δεν υπήρχε επίσης μια τάξη η οποία κατανάλωνε περισσότερα απ' όσα παράγει. Πιο κάτω, θα παραθέσουμε μερικά αποσπάσματα του Μαρξ επ' αυτού του ζητήματος.

Μαζί, οι δύο αυτές απόρροιες της θεωρίας του Μαρξ για το πλεόνασμα, συνθέτουν αυτό που αποκάλεσα «νόμο της τάξης του πλεονάσματος», δηλαδή, τον νόμο της τάσης ανόδου μιας νέας μεσαιας τάξης.

Για πολλούς μαρξιστές ίσως αποτελεί έκπληξη ότι ο Μαρξ διατύπωσε επακριβώς έναν τέτοιο νόμο. Αν έχω δίκιο ότι όντως αποτελεί έκπληξη, δεν είναι δύσκολο να δούμε το γιατί. Πρώτον, η θεωρία του Μαρξ για τη νέα μεσαιαία τάξη, μολονότι ρητή, παραμένει εμβρυϊκή· αποτελούσε μια απ' τις πολλές συνεπαγωγές των οικονομικών του ανακαλύψεων τις οποίες επέλεξε να μην αναπτύξει περαιτέρω ή που η εποχή του τον απέτρεψε απ' το να τις αναπτύξει. Στη τελική, το φαινόμενο που περιγράφει αυτή η θεωρία δεν είχε ακόμη αναδυθεί πλήρως την εποχή που έγραφε ο Μαρξ. Δεύτερον, τα έργα στα οποία ο Μαρξ πράγματι αναπτύσσει αυτή τη θεωρία πιο καθαρά (τα *Grundrisse* κι οι *Θεωρίες για την Υπεραξία*) δεν έχουν μεταφραστεί στ' αγγλικά (τουλάχιστον απ' όσο γνωρίζω)[43], και τα πρωτότυπα γερμανικά κείμενα απουσιάζουν από πολλές βιβλιοθήκες. Τρίτον, η θεωρία της μεσαιας τάξης έπεται άμεσα απ' την εργασιακή θεωρία της αξίας, τη θεωρία του πλεονάσματος και τον νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, και φαίνεται πως υπάρχει μια σημαντική σιωπηρή συναίνεση εκ μέρους της αριστεράς στην ορθόδοξη ακαδημαϊκή άρνηση να ληφθούν αυτές οι μαρξιστικές θέσεις στα σοβαρά[44]. Τέλος, υπάρχουν ακόμη μερικοί μαρξιστές, ιδίως στη λεγόμενη νέα αριστερά, που δεν έχουν μπει στον κόπο να διαβάσουν προσεκτικά τίποτα απ' όσα έγραψε ο Μαρξ ύστερα απ' το *Μανιφέστο* ή, ακόμη χειρότερα, ύστερα απ' τα *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*. Υπάρχει μια εκπληκτική τάση, τουλάχιστον στους ακαδημαϊκούς κύκλους που γνωρίζω, επανάληψης του πειράματος που επιχείρησε ο Μαρξ όταν ήταν 26 ετών, ονομαστικά, η προσπάθεια να στιφθεί η έννοια της αλλοτριωμένης εργασίας τόσο ώστε να προκύψουν απ' αυτή όλες οι κατηγορίες της κοινωνιολογίας, της πολιτικής και της οικονομίας, λες κι αυτή η θεμέλιος λίθος του φιλοσόφου να ήταν λεμόνι. Οι χυμοί που προκύπτουν είναι γευστικοί, εκλείπονται όμως υπόστασης.

Σε μια προσπάθεια να καταστήσω περισσότερο γνωστά τα δεδομένα της θεωρίας του Μαρξ για την μεσαιαία τάξη, θα ήθελα εδώ να παραθέσω επί μακρόν μια σειρά αποσπασμάτων από έργα του Μαρξ που δεν έχουν μεταφραστεί στ' αγγλικά.

Για τον Μαρξ, ήταν εμφανές απ' την αρχή κιόλας της έρευνάς του για το πρόβλημα του πλεονάσματος, ότι η τάξη των καπιταλιστών δεν μπορούσε να καταναλώσει το σύνολο του πλεονάσματος που αποσπούσε απ' τους εργάτες, και ότι πράγματι δεν το κατανάλωνε. Έτσι, στα *Grundrisse*, μερικές ντουζίνες σελίδες αφότου έθεσε το πρόβλημα του πλεονάσματος, βρίσκουμε την παρακάτω σημείωση:

[Η] δημιουργία υπερεργασίας στην μια πλευρά αντιστοιχεί στη δημιουργία έλλειψης-εργασίας, σχετικής αργίας (ή, στην καλύτερη περίπτωση, μη-παραγωγικής εργασίας) στην άλλη. Αυτό είναι αυτονόητο, πρώτα-πρώτα ως προς το ίδιο το κεφάλαιο· ύστερα όμως κι ως προς τις τάξεις που μοιράζονται μαζί του το πλεόνασμα· δηλαδή τους άπορους, τους λακέδες, τα παράσιτα, κλπ, που ζουν απ' τον υπερπροϊόν, κοντολογής ολόκληρο το συρφετό των ακολούθων· το τμήμα που αποτελεί την *υπηρετική τάξη*, που ζει όχι από κεφάλαιο αλλά απ' το εισόδημα. Ουσιαστική διαφορά ανάμεσα σ' αυτή την *υπηρετική τάξη* και την *εργαζόμενη τάξη*. [...] Ο Μάλθους λοιπόν είναι πέρα για πέρα συνεπής, όταν δίπλα στην υπερεργασία και το πρόσθετο κεφάλαιο απαιτεί και πρόσθετους αργόσχολους που να καταναλώνουν χωρίς να παράγουν – διατυπώνει δηλαδή την αναγκαιότητα της σπατάλης, της πολυτέλειας, της αλόγιστης δαπάνης, κλπ[45].

Εδώ ο Μαρξ σκέφτεται μόνο τους εργάτες, ή καλύτερα, μη-εργάτες που εκτελούν *προσωπικές* υπηρεσίες για τον καπιταλιστή [η υπηρετική τάξη], κι όχι αυτούς που εκπληρώνουν μια αναγκαία μη-παραγωγική λειτουργία για το κεφαλαιακό καθεστώς. Όπως φαίνεται απ' το ακόλουθο απόσπασμα απ' τις *Θεωρίες για την Υπεραξία*, ο Μαρξ δεν είναι ιδιαίτερα σαφής για το αν υπάρχει κάποια διαφορά μεταξύ αυτών των δύο:

Παρά το γεγονός ότι η αστική τάξη στην αρχή είναι πολύ οικονομία στα έξοδά της, με την αυξανόμενη παραγωγικότητα του κεφαλαίου, δηλαδή των εργατών, μιμείται τους φεουδάρχες στο ζήτημα της συντήρησης υπηρετών. Σύμφωνα με τη τελευταία έκθεση (του 1861 ή 1862) για τα εργοστάσια [η έκθεση γράφτηκε τον Απρίλιο του 1861 αλλά δημοσιεύτηκε τον Φεβρουάριο του 1862], ο συνολικός αριθμός των απασχολούμενων προσώπων στα καθεαυτό εργοστάσια του Ηνωμένου Βασιλείου (συμπεριλαμβάνεται και το διευθυντικό προσωπικό) είναι μόνο 775.534 άτομα, ενώ μόνο στην Αγγλία ο αριθμός των γυναικών υπηρετριών ήταν 1 εκατομμύριο. Αλήθεια, τι ωραία κατάσταση πραγμάτων είναι αυτή, που επιτρέπει να ιδρώνει στο εργοστάσιο δώδεκα ώρες συνέχεια μια νεαρή εργάτρια, για να μπορεί το αφεντικό-εργοστασιάρχης μ' ένα μέρος της απλήρωτης εργασίας της εργάτριας να προσλαμβάνει στην προσωπική του υπηρεσία την αδελφή της σαν υπηρέτρια, τον αδελφό της σαν καμαριέρη (*groom*) και τον ξάδελφό της σαν στρατιώτη ή αστυνομικό![46]

Ωστόσο, όταν βλέπει κανείς τον μεμονωμένο καπιταλιστή ως την ενσάρκωση της καπιταλιστικής τάξης, όπως έκανε ο Μαρξ διαρκώς, βγάζει περισσότερο νόημα η συμπερίληψη των στρατιωτών και των αστυνομικών μαζί με τους οικιακούς υπηρέτες στην μοναδιαία κατηγορία των *υπηρετών*. Σ' ένα καλά γνωστό απόσπασμα του *Κεφαλαίου*, ο Μαρξ δείχνει την περιφρόνησή του προς όλους τους μη-παραγωγικούς εργάτες γελοιοποιώντας τους εν μέρει, τσουβαλιάζοντας όλους μαζί τους υπηρέτες, τους πολιτικούς, τους κληρικούς, τους δικηγόρους, τους στρατιώτες, τους γαιοκτήτες, τους εισοδηματίες, τους εξαθλιωμένους, τους περιπλανώμενους και τους εγκληματίες[47], ανεξαρτήτως του αν εκτελούν τις υπηρεσίες τους για μεμονωμένους καπιταλιστές ή για τη τάξη των καπιταλιστών στο σύνολό της.

Η περιφρόνησή του γ' αυτούς τους ανθρώπους ξεσπά με ιδιαίτερη οργή (στις *Θεωρίες για την Υπεραξία*) στον ζοφερό εφημέριο, τον Μάλθους, ο οποίος υποστήριξε τη δημιουργία ακόμη μεγαλύτερων μαζών απ' αυτούς τους αργόσχολους για τη συνέχιση της καπιταλιστικής οικονομίας μέσω της κατανάλωσης του υπερπροϊόντος της. «Είναι όμως γελοίο να φαντάζεται κανείς», γράφει ο Μαρξ, «ότι το περίσσειμα πρέπει να καταναλώνεται από υπηρέτες, και ότι δεν μπορεί να καταναλώνεται απ' τον ίδιο τον παραγωγικό εργάτη»[48]. Όμως, ο Μαρξ γράφει ότι ο Μάλθους έχει δίκιο αναφορικά με την αναγκαιότητα ύπαρξης μη-παραγωγικών καταναλωτών σε μια *καπιταλιστική* οικονομία[49]. Το γεγονός ότι τα «γιατρικά» του Μάλθους για τα κακά της υπερπαραγωγής -«υψηλοί φόροι, ένα πλήθος αργόμισθων του κράτους και της εκκλησίας, μεγάλοι στρατοί, μεγάλες κρατικές συντάξεις, δεκάτες για τους παπάδες, ένα σημαντικό δημόσιο χρέος κι από καιρό σε καιρό δαπανηροί πόλεμοι»[50]- έχει σε μεγάλο βαθμό υιοθετηθεί από κάθε ανεπτυγμένο καπιταλιστικό σύστημα δεν θα προκαλούσε έκπληξη στον Μαρξ. Γράφει ο Μαρξ για τον Μάλθους:

Η ανώτατη ελπίδα του -που ο ίδιος χαρακτηρίζει λίγο-πολύ ουτοπική- είναι ν' αυξάνει η μάζα της μεσαίας τάξης, το δε προλεταριάτο (το εργαζόμενο) ν' αποτελεί ένα διαρκώς μικρότερο ποσοστό σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό (και στην περίπτωση ακόμα που αυξάνει απόλυτα ο αριθμός του). Αυτή είναι η πραγματική *πορεία* της αστικής κοινωνίας[51].

Παρότι ο Μαρξ δεν είχε παρά φτυσιές και δηλητήριο για οποιοδήποτε σχήμα συνειδητά σχεδιασμένο για την ενθάρρυνση της ανάπτυξης της μη-παραγωγικής τάξης, αναγκάστηκε επανειλημμένως ν' αναγνωρίσει ότι η αύξηση της παραγωγικότητας, δηλαδή, η αύξηση του πλεονάσματος, δημιουργούσε ακριβώς μια τέτοια μη-παραγωγική τάξη. Μερικά παραθέματα το καταστούν αυτό σαφές:

Για να παράγεις «παραγωγικά», πρέπει να παράγεις με τέτοιο τρόπο, ώστε η μάζα των παραγωγών ν' αποκλείεται από ένα μέρος της ζήτησης για το προϊόν. Η παραγωγή οφείλει να γίνεται σε αντίθεση προς μια τάξη, η κατανάλωση της οποίας δεν βρίσκεται σε καμία αντιστοιχία με την παραγωγή της - ακριβώς, γιατί το κέρδος του κεφαλαίου αποτελείται από το περίσσειμα της παραγωγής των παραγωγών πάνω από την κατανάλωσή τους. Εξάλλου, πρέπει να γίνεται παραγωγή για τάξεις, οι οποίες καταναλώνουν, χωρίς να παράγουν[52].

Σε μια χαμηλή βαθμίδα της ανάπτυξης της κοινωνικής παραγωγικότητας της εργασίας, όταν δηλαδή είναι σχετικά μικρή η πρόσθετη εργασία, η τάξη που ζει από ξένη εργασία θα είναι γενικά μικρή σε σχέση με τον αριθμό των εργατών. Μπορεί ν' αυξηθεί (αναλογικά) πάρα πολύ στο μέτρο που αναπτύσσεται η παραγωγικότητα, δηλαδή η σχετική υπεραξία[53].

Αυτή η σταδιακή μετατροπή ενός μέρους των εργατών σε υπηρέτες είναι μια χαριτωμένη προοπτική! Όπως είναι και γ' αυτούς παρήγορο ότι, ως συνέπεια της αύξησης του καθαρού προϊόντος, ανοίγονται περισσότερες σφαίρες για μη-παραγωγική εργασία, οι οποίες τρέφονται από το προϊόν τους [των παραγωγικών εργατών], και το συμφέρον αυτών [των μη-παραγωγικών σφαιρών] περισσότερο ή λιγότερο ανταγωνίζεται το συμφέρον των άμεσα εκμεταλλευτριών τάξεων στην άμεση εκμετάλλευσή τους [των παραγωγικών εργατών][54].

Η συνέπεια του Μαρξ επ' αυτού του ζητήματος μπορεί να ελεγχθεί επίσης κι αρνητικώς: αν συμφωνεί, όπως είδαμε, με τους οικονομολόγους που προβλέπουν μια ανάπτυξη της μη-παραγωγικής τάξης στην πορεία της καπιταλιστικής ανάπτυξης, τότε θα έπρεπε επίσης και να διαφωνεί με τους οικονομολόγους που νομίζουν ότι μπορούν να καταργήσουν αυτή τη τάξη χωρίς να καταργήσουν το ίδιο το καπιταλιστικό σύστημα. Ο αστός οικονομολόγος Ράμσαιη υποστήριξε την κατάργηση του τόκου (δηλαδή τα μερίσματα που πληρώνουν οι βιομήχανοι στους επενδυτές και τους κατόχους κουπόνιων ομολόγων) και την κατάργηση της γαιοπροσόδου. Ο Ράμσαιη δεν αναγνώριζε καμία ωφέλιμη λειτουργία σε καμία απ' αυτές τις δύο ομάδες. Το βιτριολικό σχόλιο του Μαρξ σ' αυτή την πρόταση του Ράμσαιη πρέπει να διαβαστεί έχοντας κατά νου τη φράση αναφορικά με την απλοποίηση των ταξικών αντιφάσεων (όπως γίνεται στο *Μανιφέστο*):

Στην περίπτωση που θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί το αστικό αυτό ιδεώδες, η συνέπεια θα ήταν μόνο ότι ολόκληρη η υπεραξία θα περιερχόταν άμεσα στους βιομήχανους καπιταλιστές, και η κοινωνία (από οικονομική άποψη) θ' αναγόταν στην

απλή αντίθεση κεφαλαίου και μισθωτής εργασίας, μια απλοποίηση που θα επιτάχυνε πάντως τη γενική διάλυση αυτού του τρόπου παραγωγής[55].

Εδώ βλέπουμε ξανά τον ρόλο του πλεονάσματος ως φορέα επιπλοκών επί των απλών ταξικών ανταγωνισμών που αναλύσαμε νωρίτερα. (Ένα επιπλέον, ελάχιστον, παράδειγμα της απόστασης που διένυσε η θεωρία του Μαρξ, συναντάμε όταν αναλύει τις οικονομικές κρίσεις στο δεύτερο μέρος των *Θεωριών για την Υπεραξία*: ο Μαρξ γράφει ότι η ανάλυσή του δεν λαμβάνει υπόψη την «πραγματική σύνθεση της κοινωνίας, η οποία δεν αποτελείται καθόλου μόνο από τις τάξεις των εργατών και των βιομηχάνων καπιταλιστών, και στην οποία επομένως δεν ταυτίζονται οι καταναλωτές κι οι παραγωγοί»)[56].

Απ' όσο γνωρίζω, η σαφέστερη δήλωση του Μαρξ αναφορικά με τη θεωρία του για τη μεσαία τάξη βρίσκεται στην κριτική του για την ανάλυση του Ρικάρντο αναφορικά με την επίδραση της αυξημένης παραγωγικότητας στο εργατικό δυναμικό. Ο Ρικάρντο, όπως κι ο Μαρξ, ήταν ένας άσπονδος εχθρός όλων των μορφών της μη-παραγωγικής εργασίας, οι οποίες γι' αυτόν, όπως και για τον Μαρξ, αποτελούσαν «*faux frais* της παραγωγής», ψευδή έξοδα της παραγωγής· και συνεπακόλουθα, ο Ρικάρντο έκανε εκκλήσεις για την επέκταση της παραγωγικής εργασίας στην μέγιστη δυνατή κλίμακα. Ενώ ο Ρικάρντο είδε ότι μόνο οι μηχανές επιτρέπουν την αποδοτική αξιοποίηση τεράστιων ποσοτήτων βιομηχανικών εργατών, προβληματιζόταν από το γεγονός ότι η αυξανόμενη παραγωγικότητα των μηχανών έτεινε την ίδια στιγμή να καθιστά τους εργάτες περιττούς. Σχολιάζει ο Μαρξ:

Η μια τάση πετάει τους εργάτες στο δρόμο και κάνει πλεονάζοντα τον πληθυσμό, η άλλη τους ξαναπορροφά κι αυξάνει απόλυτα την μισθωτή δουλειά έτσι ώστε να αιωρείται πάντα στη μοίρα του ο εργάτης, χωρίς όμως ν' απαλλάσσεται ποτέ απ' αυτήν. Γι' αυτό ο εργάτης θεωρεί, κι αυτό με το δίκιο του, εχθρική γι' αυτόν την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων της δικής του εργασίας του. Από την άλλη μεριά, ο καπιταλιστής τον μεταχειρίζεται διαρκώς σαν ένα στοιχείο που πρέπει ν' απομακρυνθεί απ' την παραγωγή. Αυτές είναι οι αντιφάσεις με τις οποίες ασχολείται ο Ρικάρντο στο κεφάλαιο αυτό. *Αυτό που ο Ρικάρντο ξεχνά να τονίσει είναι η σταθερή αύξηση των μεσαίων τάξεων, οι οποίες βρίσκονται στην μέση ανάμεσα στους εργάτες, απ' την μια πλευρά, και στον καπιταλιστή και τον λόρδο γαιοκτήμονα, απ' την άλλη πλευρά, και οι οποίες σε διαρκώς μεγαλύτερη έκταση τρέφονται άμεσα από το εισόδημα, κάθονται σαν ένα βάρος πάνω στην εργαζόμενη βάση της κοινωνίας, και αυξάνουν την κοινωνική ασφάλεια και τη δύναμη των πιο πλούσιων δέκα χιλιάδων οικογενειών* [η έμφαση του Nicolaus][57].

Τ' αποσπάσματα αυτά εκπροσωπούν, απ' όσο γνωρίζω, τις πιο σαφείς δηλώσεις της θεωρίας του Μαρξ για την μεσαία τάξη στο σύνολο του μαρξικού έργου. Μου φαίνεται πλήρως εφικτό να εξηγήσουμε γιατί ο Μαρξ δεν ανέπτυξε περαιτέρω αυτή τη θεωρία, και ίσως είναι εφικτό για κάποιον να επιδείξει με κάποιον τρόπο ότι αυτή η θεωρία δεν αντιφάσκει με την πρόβλεψη του Μαρξ αναφορικά με τη ταξική πόλωση και την προλεταριακή επανάσταση (αν κι αμφιβάλω επί του τελευταίου): ένα πράγμα, όμως, δεν μπορεί να γίνει με τη θεωρία του Μαρξ για την μεσαία τάξη: δεν μπορεί να παραμεληθεί παρά μόνο με φτηνές δικαιολογίες. Ακόμη κι αν ο ίδιος ο Μαρξ δεν είχε αναφέρει ποτέ του τους όρους «μη-παραγωγική τάξη» ή «μεσαία τάξη», θα έπρεπε κάποιος άλλος ν' αντλήσει αυτά τα συμπεράσματα απ' τη θεωρία του Μαρξ, επειδή η άνοδος της μεσαίας τάξης έπεται άμεσα απ' τον νόμο της ανοδικής τάσης του πλεονάσματος, νόμος ο οποίος αποτελεί μέρος του νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, ο οποίος με τη σειρά του εγείρεται άμεσα απ' τη λύση του προβλήματος της υπεραξίας, λύση η οποία προκύπτει απ' την εργασιακή θεωρία της αξίας. Επιτρέψτε μου να επανεξετάσω άλλη μια φορά αυτή την αλυσίδα ιδεών. Η εργασιακή θεωρία της αξίας υποστηρίζει ότι το μόνο που μπορεί να δημιουργήσει περισσότερη αξία απ' ότι αναπαριστά το ίδιο είναι η εργασία· δηλαδή, μόνο η εργασία μπορεί να δημιουργήσει υπεραξία. Το καπιταλιστικό σύστημα παραγωγής συνίσταται στην ιδιοποίηση απ' την καπιταλιστική τάξη όλο και μεγαλύτερων ποσοτήτων αυτής της υπεραξίας. Σ' ένα ανεπτυγμένο καπιταλιστικό σύστημα, η καπιταλιστική τάξη θα συγκεντρωθεί στην αύξηση της σχετικής υπεραξίας. Δηλαδή, θα εισάγει μηχανές έτσι ώστε να μειώσει το τμήμα εκείνο της εργάσιμης ημέρας το οποίο είναι αναγκαίο για την αναπαραγωγή της εργασιακής δύναμης των εργατών, και ν' αυξήσει το τμήμα εκείνο που αποτελεί υπερεργασία. Αφενός, η αυξημένη παραγωγικότητα απαιτεί αυξημένες επενδύσεις σε μηχανές, οπότε το ποσοστό κέρδους θα τείνει να πέσει. Αφετέρου, η μάζα του κέρδους θ' αυξηθεί, οπότε αυξάνεται τόσο το ποσοστό όσο κι ο όγκος του πλεονάσματος. Τι γίνεται μ' αυτό το διογκούμενο πλεόνασμα; *Καθιστά* την καπιταλιστική τάξη *ικανή* να δημιουργήσει μια τάξη ανθρώπων που δεν είναι παραγωγικοί εργάτες, αλλά που εκτελούν υπηρεσίες είτε για μεμονωμένους καπιταλιστές είτε, το σημαντικότερο, για την καπιταλιστική τάξη στο σύνολό της· και την ίδια στιγμή, η άνοδος της παραγωγικότητας *απαιτεί* μια τέτοια τάξη μη-παραγωγικών εργατών που θα εκπληρώνουν τις λειτουργίες της διανομής, της προώθησης, της έρευνας, της χρηματοδότησης, της διαχείρισης, της καταγραφής και της έκθεσης του διογκούμενου υπερπροϊόντος. Αυτή η τάξη μη-παραγωγικών εργατών, υπηρετικών εργατών ή, εν συντομία, υπηρετών, είναι η μεσαία τάξη. Εν ολίγοις, η μεσαία τάξη προκύπτει απ' τις κεντρικές αρχές που ανέλυσε ο Μαρξ ξοδεύοντας δεκαετίες ολόκληρες της ζωής του και παραμελώντας την

υγεία του, αρχές τις οποίες θεωρούσε ως την ιστορική του συνεισφορά στην κατανόηση του καπιταλισμού. Αν κανείς αρνηθεί, όπως κατ' εμέ πρέπει να κάνει κανείς, την εγκυρότητα των προβλέψεων του Μαρξ αναφορικά με τη ταξική πόλωση και την προλεταριακή επανάσταση έτσι όπως διατυπώνονται στο *Μανιφέστο*, δεν σήμαινει ότι αρνείται το γεγονός πως ο Μαρξ υπήρξε ένας υπερασπιστής του προλεταριακού σκοπού· το μόνο που κάνει είναι ν' αφαιρέσει απ' τον μαρξισμό τη νεανική αισοδοξία του, προϊόν της υπέρμετρης σαγήνευσης απ' την κομψότητα του εγγελιανού ιδεαλισμού. Όμως, για ν' αφαιρέσει κανείς απ' τον Μαρξ τη θεωρία του για την μεσαία τάξη, πρέπει ν' ανατρέψει τον πυρήνα του μαρξισμού, του επιστημονικού σοσιαλισμού – και ν' αρνηθεί την ίδια την ύπαρξη της σύγχρονης πραγματικότητας. Τελικά, *υπάρχει* μια μεσαία τάξη στην ανεπτυγμένη βιομηχανική κοινωνία· και πρέπει να θεωρήσουμε ένα απ' τα μεγαλύτερα επιστημονικά επιτεύγματα του Μαρξ (κι ένα σπουδαίο προσωπικό επίτευγμα, συνυπολογίζοντας που κείτονταν τα προσωπικά του αισθήματα) το γεγονός ότι όχι μόνο προέβλεψε ότι θα εγερθεί μια τέτοια νέα μεσαία τάξη, αλλά επίσης ότι έθεσε τις θεμελιώδεις οικονομικές και κοινωνιολογικές αρχές οι οποίες ερμηνεύουν την άνοδό της και τον ρόλο της στην ευρύτερη ταξική δομή. Απ' όσο γνωρίζω, κανένας άλλος κοινωνικός επιστήμονας πριν ή μετά τον Μαρξ δεν προσέφερε τις βασικές γραμμές αυτού που μπορεί να γίνει μια επαρκής θεωρία αναφορικά με τη δημιουργία, την ανάπτυξη, την οικονομική λειτουργία και την κίνηση της μεσαίας τάξης. Έχουμε να κάνουμε μ' ένα σπάνιο επίτευγμα και μια σπάνια πρόκληση.

Σημειώσεις:

1. Μαρξ & Ένγκελς, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Gutenberg, 1997, σελ. 66.
2. Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, εκδόσεις Παπαζήση, 1978, ιδίως σελ. 121-123.
3. Καρλ Μαρξ, *Το Εβραϊκό Ζήτημα*, εκδόσεις Οδυσσέας, 1978, ιδίως σελ. 73-77 & 98-99.
4. Μαρξ, *Κριτική της Εγγελιανής Φιλοσοφίας του Κράτους και του Δικαίου*, σελ. 29 & 30.
5. *Ο.π.*, σελ. 30.
6. Καρλ Μαρξ, *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2010, σελ. 19.
7. Καρλ Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, 2012, σελ. 20.
8. *Ο.π.*, σελ. 98.
9. *Ο.π.*, σελ. 184.
10. *Ο.π.*, σελ. 199-200.
11. *Ο.π.*, σελ. 99-100.
12. «Η εξέταση του καταμερισμού εργασίας και της ανταλλαγής είναι εξαιρετικού ενδιαφέροντος, επειδή αμφότερες αποτελούν προφανείς αλλοτριωμένες εκφράσεις της ανθρώπινης δραστηριότητας, όπως και των ουσιαδών ανθρώπινων δυνάμεων ως δραστηριότητας του είδους, ως δυνάμεων του είδους» (*ό.π.*, σελ. 164).
13. Μαρξ & Ένγκελς, *ό.π.*, σελ. 80. Δυο σελίδες νωρίτερα, στη σελ. 78, ο Μαρξ γράφει ότι «[κ]αταμερισμός της εργασίας κι ατομική ιδιοκτησία είναι εξ άλλου ταυτόσημες εκφράσεις» του ίδιου πράγματος, δηλαδή ότι η διαίρεση των τάξεων αποτελεί μόνο μια άλλη πτυχή του καταμερισμού της εργασίας κι αντιστρόφως.
14. «Κατά το διάστημα της παραμονής μου στο Παρίσι [το 1844] διατηρούσα προσωπικές σχέσεις με τον Προυντόν. Αν το αναφέρω, το κάνω γιατί είμαι μερικά υπεύθυνος για τη “σοφιστικοποίησή” του, όπως λένουν οι Άγγλοι όταν θέλουν να υποδείξουν τη νόθευση των εμπορευμάτων. Κατά το διάστημα μακρών συζητήσεων που καμιά φορά κρατούσαν όλη τη νύχτα, του μετάδωσα δυστυχώς γι' αυτόν, τον χεγκελιανισμό που ωστόσο η άγνοια της γερμανικής τον εμπόδισε να τον μελετήσει κατά βάθος» (Καρλ Μαρξ, «Επιστολή στον J. B. Schweitzer, 24 Ιανουαρίου 1865» στο Μαρξ & Ένγκελς, *Αλληλογραφία 1861-1869*, εκδόσεις Μπάυρον, 1975, σελ. 73). Για τη διευκρίνιση του Μαρξ αναφορικά με τη διαφορά μεταξύ του καταμερισμού της εργασίας και τη διαίρεση των τάξεων, βλέπε Καρλ Μαρξ, *Αθλιότητα της Φιλοσοφίας*, εκδόσεις Νέοι Στόχοι, σελ. 97-98 & 124-141.
15. Μαρξ, *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα 1844*, σελ. 111 & 112.
16. Φρίντριχ Ένγκελς, *Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία*, μέρος Α, εκδόσεις Μπάυρον, 1974, σελ. 59-60.
17. Μαρξ & Ένγκελς, «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος» στο Μαρξ & Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, τόμος πρώτος, έκδοση της ΚΕ του ΚΚΕ, σελ. 21.
18. Καρλ Μαρξ, *Βασικές Γραμμές της Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας* [Grundrisse], 3 τόμοι, εκδόσεις Στοχαστής.
19. Μαρξ & Ένγκελς, *ό.π.*, σελ. 27 & 34 & 36.
20. *Ο.π.*, σελ. 37.
21. *Ο.π.*, σελ. 34.
22. Για παράδειγμα, βλέπε την πολεμική του Μαρξ ενάντια στη τάση «ερμηνείας» των καπιταλιστικών οικονομικών βάσει στους λεγόμενους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης, δηλαδή τους νόμους της αγοράς, στο Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*,

τόμος τρίτος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1978, σελ. 229, και αλλού.

23. Μαρξ & Ένγκελς, *ό.π.*, σελ. 36.

24. *Ο.π.*, σελ. 26.

25. [Σ.τ.Μ.]: Το παρόν άρθρο του Martin Nicolaus γράφτηκε το 1967. Τελικά, ο Nicolaus μετέφρασε τα *Grundrisse* στ' αγγλικά, και η μετάφραση εκδόθηκε το 1973 απ' τις εκδόσεις Pelican Books (θυγατρική της Penguin Books, οποία μέσα στη δεκαετία του 1980 έκλεισε, οπότε τα *Grundrisse* επανεκδόθηκαν απ' την Penguin Books το 1993). Όταν έγραφε το παρόν άρθρο δεν είχε ακόμα ξεκινήσει την μετάφρασή τους, την ανέλαβε το 1969.

26. «Η τιμή όμως ενός εμπορεύματος, επομένως και της εργασίας, είναι ίση με το κόστος της παραγωγής» (Μαρξ & Ένγκελς, *ό.π.*, σελ. 27-28). Οι συντάκτες της έκδοσης ορθώς σημειώνουν ότι ο Μαρξ στα μετέπειτα γραπτά του θα έλεγε «εργασιακή δύναμη» αντί για «εργασία», μια διαφορά κρίσιμης σημασίας στην οποία μπορούμε να πούμε ότι βασίζεται η όλη διάκριση μεταξύ μαρξιστικών και μη-μαρξιστικών οικονομικών – καθώς επίσης, πιθανώς, κι η διάκριση μεταξύ του «νεαρού» και του «ώριμου» Μαρξ.

27. Αυτός ο ορισμός αναδιατυπώνεται συχνά, ιδίως στο «Μισθός, Τιμή και Κέρδος» στο Μαρξ & Ένγκελς, *Διαλεχτά Έργα*, τόμος πρώτος, σελ. 490-504, στο *Κεφάλαιο*, και αλλού.

28. Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 2002, σελ. 525.

29. *Ο.π.*, σελ. 278-279.

30. *Ο.π.*, σελ. 526.

31. *Ο.π.*, σελ. 527.

32. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, σελ. 270.

33. Μπάραν & Σουήζου, *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*, εκδόσεις Monthly Review Press, 1966. Οι συγγραφείς αυτής της μνημειώδους μελέτης θεωρούν τον «νόμο του αυξανόμενου πλεονάσματος» ένα *υποκατάστατο* του μαρξικού νόμου της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους (βλέπε σελ. 72) χωρίς ωστόσο ν' αναφερθούν στο γεγονός ότι ο νόμος του αυξανόμενου πλεονάσματος δεν αποτελεί στην πραγματικότητα κανένα υποκατάστατο, μα απλώς μια άλλη πτυχή του μαρξικού νόμου.

34. Αυτό περιγράφεται ήδη απ' τα *Grundrisse*, τόμος Β, σελ. 586: «Ωστε το ποσοστό του κέρδους βρίσκεται σ' αντίστροφη σχέση προς την αύξηση της σχετικής υπεραξίας». Αναλυτικότερα στο *Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, σελ. 276: «Με την πρόοδο του του προτσές παραγωγής και συσσώρευσης *πρέπει να λωιπόν ν' αυξάνει η μάζα της ιδιοποιήσιμης κι ιδιοποιημένης υπερεργασίας, επομένως και η απόλυτη μάζα του κέρδους που το ιδιοποιείται το κοινωνικό κεφάλαιο*».

35. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, σελ. 639-640.

36. *Ο.π.*, σελ. 641.

37. Καρλ Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος δεύτερο, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή, 1982, σελ. 638.

38. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, σελ. 666-667· επίσης Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, σελ. 280-281.

39. Μαρξ, *Grundrisse*, τόμος Β, σελ. 225.

40. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος πρώτο, σελ. 224.

41. Υπάρχουν φυσικά οι λεγόμενοι προλετάριοι υπάλληλοι γραφείου που εκτελούν επαγγελματικό, διοικητικό ή διαχειριστικό έργο, και το γεγονός ότι κι αυτή η τάξη επίσης εργάζεται μ' αντάλλαγμα μισθούς έχει εγείρει ελπίδες ότι ίσως εν καιρώ ωθηθεί ν' αναπτυχθεί κατά μήκος των κλασικών γραμμών της αυξανόμενης προλεταριακής μαχητικότητας. Ωστόσο, όποια κι αν είναι η αξία αυτής της ιδέας, *πρέπει να καταστεί σαφές ότι για τον Μαρξ προλεταριάτο ήταν μόνο οι παραγωγικοί εργατές. Αν ορίσουμε το προλεταριάτο έτσι ώστε να συμπεριλάβει όλους όσους εργάζονται μ' αντάλλαγμα μισθούς, τότε πολλά επιχειρηματικά στελέχη και διευθυντές θα ήταν επίσης προλετάριοι. Η πρώτη αντίληψη του Μαρξ για την μισθωτή εργασία δείχνει, συγκριτικά, αξιοσημείωτη έλλειψη αυστηρότητας: έτσι, στο *Μανιφέστο* γράφει ότι «[τ]ον γιατρό, τον νομικό, τον παπά, τον ποιητή, τον άνθρωπο της επιστήμης, [η αστική τάξη] τους μετέτρεψε σε μισθωτούς εργατές της» (Μαρξ & Ένγκελς, *ό.π.*, σελ. 23), κάτι που θα έθετε τους ευυπόληπτους αυτούς κυρίους επίσης στο προλεταριάτο, ή τουλάχιστον έτσι θα φαινόταν. Εδώ ξανά, όπως σημειώσαμε και πιο πάνω, ο Μαρξ βλέπει τον μετασχηματισμό των ανθρώπινων αξιών σε αξίες της αγοράς ως το πρωτεύον χαρακτηριστικό της καπιταλιστικής εποχής, και δεν έχει ακόμη συνειδητοποιήσει το ουσιαστικό χαρακτηριστικό της, ονομαστικά τη δημιουργία κι ιδιοποίηση του πλεονάσματος απ' την καπιταλιστική τάξη. Η μετατόπιση απ' την έννοια της αγοράς στην έννοια του πλεονάσματος σηματοδοτεί, κατά τη γνώμη μου, την κεντρική διαφορά μεταξύ της «νεαρής» και της «ώριμης» μαρξιστικής σκέψης. Βλέπε και τη σημείωση 26 παραπάνω.*

42. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τόμος τρίτος, σελ. 378-379. Η αναγκαία σύνδεση μεταξύ της αυξανόμενης απαίτησης για τέτοιες βοηθητικές υπηρεσίες και της ανόδου της μεσαίας τάξης είναι οφθαλμοφανής, όμως ο Μαρξ δεν το διατυπώνει αυτό εδώ.

43. [Σ.τ.Μ.]: Το 1951 είχαν εκδοθεί στ' αγγλικά μερικά αποσπάσματα απ' τις *Θεωρίες για την Υπεραξία (ΘγΥ)* απ' τις εκδόσεις Lawrence & Wishart και International Publishers. Το πρώτο απ' τα τρία μέρη των *ΘγΥ* εκδόθηκε στ' αγγλικά το

1952 απ' τις εκδόσεις Langland Press. Η πρώτη πλήρης αγγλική έκδοση των *ΘγτΥ* έγινε απ' τις εκδόσεις Lawrence & Wishart, οι οποίες εξέδωσαν το 1963 το πρώτο μέρος, το 1968 το δεύτερο και το 1971 το τρίτο μέρος. Οπότε, το 1967 που δημοσιεύτηκε το παρόν άρθρο του Nicolaus το αγγλόφωνο κοινό είχε ήδη έρθει σε μια πρώτη επαφή με το πρώτο μέρος των *ΘγτΥ*, όχι όμως και με τα υπόλοιπα δύο μέρη, και δεν γνωρίζουμε και τον αριθμό των αντίτυπων στα οποία είχαν κυκλοφορήσει οι δύο εκδόσεις του πρώτου μέρους (αυτή του 1952 κι αυτή του 1963), οπότε και το πόσο διαδεδομένες ήταν. Απ' το πρώτο μέρος των *ΘγτΥ*, το σημαντικό σημείο αναφορικά με μια θεωρία της μεσαίας τάξης είναι το ογκώδες κεφάλαιο για την παραγωγική και μη-παραγωγική εργασία. Εκεί, δεν αναπτύσσονται ιδιαίτερα κάποια προκαταρκτικά στοιχεία για μια θεωρία της μεσαίας τάξης -αν και βρίσκουμε αναφορές στην ύπαρξη μιας μεσαίας τάξης- πραγματεύεται όμως ενδελεχώς το ζήτημα της διάκρισης μεταξύ παραγωγικής και μη-παραγωγικής εργασίας, μια διάκριση που αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη μιας θεωρίας για την μισθωτή μεσαία τάξη, αυτή που ο Nicolaus αποκαλεί «νέα μεσαία τάξη». Για την αγγλική μετάφραση των *Grundrisse*, βλέπε τη σημείωση 25 παραπάνω.

44. Για παράδειγμα, ακόμη και μια τόσο συμπαθητική οικονομολόγος όσο η Τζοάν Ρόμπινσον, απορρίπτει την εργασιακή θεωρία της αξίας ως ένα «ξόρκι» το οποίο είναι επουσιώδες για το υπόλοιπο έργο του Μαρξ, κάτι που είναι λίγο σαν να λέμε ότι η έννοια της κίνησης δεν έχει καμία σημασία για την κατανόηση των νόμων του Νεύτωνα. Βλέπε Τζοάν Ρόμπινσον, *An Essay on Marxian Economics*, εκδόσεις Macmillan, 1949, σελ. 22.

45. Μαρξ, *Grundrisse*, τόμος Β, σελ. 301-302.

46. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος πρώτο, σελ. 203-204.

47. Μαρξ, *Κεφάλαιο*, τόμος πρώτος, σελ. 462-463 [Σ.τ.Μ: Να σημειώσουμε εδώ ότι και σ' αυτό επίσης το απόσπασμα ο Μαρξ γράφει ότι το προλεταριάτο είναι αριθμητικά μικρότερο απ' τις μη-παραγωγικές τάξεις: «Και στις δύο περιπτώσεις έχουμε έναν αριθμό [προλετάρων] μικρότερο απ' τον αριθμό των σύγχρονων οικιακών δούλων. Τι θαυμάσιο αποτέλεσμα της κεφαλαιοκρατικής εκμετάλλευσης των μηχανών!»]. Βλέπε επίσης το Φρίντριχ Ένγκελς, «Για το Ζήτημα της Κατοικίας» στο Μαρξ & Ένγκελς, *ό.π.*, σελ. 670, όπου ο Ένγκελς συνοψίζει τον Μαρξ μιλώντας γράφοντας: «Η υπεραξία που παράγεται μ' αυτόν τον τρόπο [απ' την εκμετάλλευση του εργάτη, σαν εργάτη απ' τον κεφαλαιοκράτη] μοιράζεται ανάμεσα στο σύνολο της τάξης των κεφαλαιοκρατών και των γαιοκτημόνων και στους πληρωμένους υπηρέτες τους, από τον πάπα και τον κάιζερ [βασιλιά] ίσαμε το νυχτοφύλακα κι ακόμη πιο κάτω». Σ' ένα σημείο, ο Μαρξ γράφει ότι «[ο] *pauper* (εξαθλιωμένος) ζει, όπως κι ο καπιταλιστής (εισοδηματίας), από το εισόδημα της χώρας. Δεν μπαίνει στα έξοδα παραγωγής του προϊόντος, γι' αυτό κατά τον κύριο Γκανίλ είναι εκπρόσωπος μιας ανταλλάξιμης αξίας. Ακριβώς όπως ένας εγκληματίας, που διατρέφεται στη φυλακή. Ένα μεγάλο μέρος των “μη-παραγωγικών εργατών”, των αργόμισθων του κράτους, κλπ, είναι απλώς αρχοντικοί *paupers*» (Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος πρώτος, σελ. 224).

48. *Ο.π.*, σελ. 218.

49. «Ο Μάλθους είναι επίσης υπέρ της ανάγκης ύπαρξης των μη-παραγωγικών καταναλωτών, η οποία πράγματι υπάρχει από τη στιγμή που το περίσσειμα πέρασε στα χέρια των αργόσχολων ανθρώπων» (*ό.π.*). Βλέπει επίσης τη σημείωση 45 παραπάνω.

50. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος τρίτο, σελ. 55.

51. *Ο.π.*, σελ. 69.

52. *Ο.π.*, σελ. 137-138.

53. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος δεύτερο, σελ. 473.

54. Λόγω λάθους στην ελληνική μετάφραση του συγκεκριμένου παραθέματος απ' το δεύτερο μέρος των *Θεωριών για την Υπεραξία*, λάθος το οποίο αλλοίωσε το νόημα του παραθέματος, το μεταφράσαμε απ' το γερμανικό πρωτότυπο στο *MEW 26*, σελ. 573-574.

55. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος τρίτο, σελ. 410-411.

56. Μαρξ, *Θεωρίες για την Υπεραξία*, μέρος δεύτερο, σελ. 574. [Σ.τ.Μ: Για όσους προσπαθήσουν να υπεκφύγουν λέγοντας ότι εκείνο που υπολείπεται δεν είναι κι η μεσαία τάξη αλλά μόνο οι έμποροι κι οι χρηματοπιστωτικοί καπιταλιστές, θα θέλαμε προκαταβολικά ν' απαντήσουμε ότι τα νούμερα δεν βγαίνουν, αποτελούν μικρό ποσοστό και δεν μπορεί να χρεωθεί αποκλειστικά σ' αυτούς τους καπιταλιστές η κατανάλωση του υπερπροϊόντος.]

57. *Ο.π.*, σελ. 668.